

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ-РУСИ

Istoriia Ukraïny - Rusy /

НА ПИСАВ

Олександр Барвіньскій.
Barvin'skiy

»Истинна свободить вы«.
»Правда визволить вас«.

Еванг. свв. Йоана VIII. 32.

Коштом і заходом Товариства „Просьвіта“.

У ЛЬВОВІ, 1904.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під варядом К. Беднарского.

Вступне слово.

На землі живе багато людей, поділених на всякі народи, мовби великі семі, родини. Кождий нарід говорить своєю мовою, сьпіває свої пісні, має свої окремі звичаї. Ні широкі ріки, ні високі гори не в силі розділити народу між собою. Люди ділять землю на менші та більші краї, держави та царства, кладуть між ними свої границі, а всеж таки нарід остане народом, хоч би єго розділив поміж дві, або три держави чи царства.

Поїде наш чоловік зі Львова до Чернівців тай не стямить ся, що він з Галичини заїхав уже в инший край, на Буковину, бо й там найде він своїх людей, що говорять єго рідною мовою, сьпівають такі самі пісні, так само сьвяткують чи то Різдво чи Великдень, так само справляють весіля, тай инші звичаї у них такі, як і в рідній єго стороні. Лучить ся коли нашому чоловікови з далекої України, зза яких сто або й більше миль, чи з Києва, чи з Одеси або з далекого Чернигова чи Харкова заїхати до Львова, або до Чернівців, доведе ся єму зайти чи до нашої церкви, чи до читальні, або так між громаду наших людей, всюди витають єго щиро як свого чоловіка і здає ся єму, що він серед своєї рідні, мов у себе дома.

Отже бачимо, що инші границі країв, держав чи царств, а инші границі народів. Нераз протягом сотки або й десятки літ — змінюють ся границі держави, які собі поклали самі люди, або й ціла держава розпадає ся, зовсім щезає. Але не так діє ся з народами. Минають

сотки і тисячки літ, а нарід живе собі та сидить громадами по селах та містах і переживає не одну державу, хиба що сам нарід понехав свою рідну мову, свої пісні, відцурає ся своїх предківських звичаїв та пригорне ся і пристане до чуженини.

Так отже рідна, матерня мова та народні звичаї найміцнійше еднають та лучать народи між собою. Тимто всякий повинен дорожити тим словом, що ним мати сьпівала,

„як малого сповивала,
з малим розмовляла“.

Рідна мова се дар Божий, а хто її забуває, зневажає сей дар Божий і свою матір, а

„хто матір забуває,
того Бог карає,
чужі люди цурають ся,
в хату не пускають“.

Тому то треба добре прислухувати ся до своєї рідної мови, чи то она виходить з розумних уст, чи гомонить милозвучною піснею, чи читає ся в книжці. Хто не знає своєї рідної мови, тому чужа наша славна на весь сьвіт руска пісня, тому не зрозумілі наші предківські звичаї, такого не привитають по братньому під нашою стріхою.

Така отже воля Божа, щоби люди жили на землі народами. Тимто кождей розумний чоловік повинен знати свій нарід, де він живе, по яких краях та державах, повинен знати єго минувшину, єго бувальщину, яка була єго доля в давнину,

„чия правда, чия кривда
і чиї ми діти“.

Знати, що діяло ся з нашим українсько-руським народом, як жили наші предки, чим они вславили ся, або що може робили нерозумно, се не тільки річ цікава, але

й дуже потрібна і поучна. Пізнавши бувальщину українсько-руського народу, ми ще горячіше полюбимо сей нарід і ту землю, на якій він живе. Ми тоді будемо знати, як нам і нашим дітям треба жити, щоби не попадали в такі самі похибки, в те саме лихо, яке доводило ся переживати нашим батькам та дідам.

Для тих, що не мають спромоги і часу читати великих наукових книжок про минувшину, розкажемо коротенько найважніші події з давної бувальщини — з історії українсько-руського народу*).

*) Для тих, що схотять основнійше ознакомити ся з минувшиною нашого народу, видамо ще протягом сего року нове видане »Ілюстрованої Історії Русси«, що вийшло в першім виданю 1890 р. і вже зовсім в продажі вичерпало ся.

Руский край і жарід.

Як далеко говорить жарід по нашому, рускою або українсько-рускою мовою*), так далеко сягає наша руска земля. А говорить жарід рускою мовою по обидвох збоках гір Карпатских (Бескидів**), від ріки Сяну на заході, а відси на цілім широкім просторі понад Дністром та Дніпром далеко на схід сонця аж поза ріку Дон, а з півночі від Пиньских лісових болот (Поліссє), від рік Припєти і Десни, що вливають ся до Дніпра, аж на полудне по Чорне море, куди вливають ся майже всі рускі ріки. Тай по другий бік Карпат поселили ся Русини аж далеко в угорський низ. Живє отже тепер руский жарід в двох державах в Австрійско-угорській, де заселив більшу (східну) часть Галичини, більшу (північно-західну) часть Буковини і північно-східну часть Угорщини, а в Росії цілу полудневу сторону аж до Чорноморя***). Всіх Русини

*) Назву Україна стрічаємо в руских літописях уже в 13-ім столітї, а ся назва перейшла відтам і до народних уст. Нею називано не лише пограничні рускі землі, але опісля став руский жарід звати всі рускі землі в російськїм царстві Україною. Сею назвою означуємо також весь руский жарід в супротивности до великоруского або московского.

**) В горах сягає руске населєне далеко на захід аж по ріку Поград і до підніжа Татраньских гір.

***) Окрім того розкинєними осєлями живуть Русини в північній Америці (в З'єдинєних Державах і в Канаді), в південній Америці (в Парані) і на далєкїм сході Азії над рікою Амуром.

нів в Угорщині, Галичині, Буковині і на Україні числять до 30 мільонів душ.

Сей просторий край, заселений руским народом, майже рівняє ся обшаром Австрійско-угорській монархії. На заході сей край перетятий луком карпатських гір, північна його частина є лісовим низом, в части багнистим, в части пісковатим, малопродатним до хліборобської управи. Тут були ті сховища, куди збирало ся населенє із слабше захищених сторін і переховувало ся в небезпечних часах. В середнім поясі сего краю, з хвилястою, горбоватою поверхнею, виступають височини і високоровени з високими хребтами, які надають єму подекуди гірського вигляду. Сї височини і високоровени вкриті переважно плодovitим чорноземом, попереривані глибокими ярами і коритами рік Двістра, Богу, Дніпра і їх допливів. Тут розвивало ся, жило і держало ся руске житє культурне і політичне, хоч і сюди нераз набігали ватаги диких степових народів і часом заливали сї сторони. Полуднева сторона сего краю аж по чорноморське побереже зовсім безлісна. Тут розкинули ся безмежні травяні степи, що на сході лучать ся з великими азийскими степами. Ся степова країна була широким шляхом, яким пересували ся, на нїм товкли ся, кочували хижі орди азийських народів і були грізними також для дальших земель, а часто лежала та країна пустинею.

Сю простору країну опанував і заволодів нею українсько-руський нарід бодай в значній части вже в глибоку старовину, на яких 600 літ після Різдва Христового і тих часів сягає писана пам'ять про наш нарід заведена в літописях.

Руский нарід в східною частиною великого Славянського племені і ділив ся на дрібніші племена з окремими назвами. Найвдатнійше і найчисленнійше племя Поляни, розселило ся було над середнім Дніпром а головним його містом був Київ. Се осередок житя руского народу — се властва Русь. На північ і схід від Полян сиділи над рікою Десною Сїверяни, а їх міста були Чернигів і Любеч. Сусідами Полян на заході були Деревляни, що сиділи у великих лісах Поліся. На

землях понизше Деревлян та Полян, аж до Чорного моря, поселили ся Уличі й Улучичі, ще низше, між Дністром та устем Дунаю, Тиверці. Нинішню Волинь, попри Улучичів, заняло племя Дулібів*).

I. Русь під владою князів.

I. Початок рускої держави. Перші рускі князі.

Про початок рускої держави знаємо мало що певного. Одначе Русь здавна проживала понад Дніпром а грецкі та інші літописці згадують про Русь уже на 600 літ після Різдва Хр. Се войовниче племя вело завзяту боротьбу з сусідами і мало-помалу підчинило собі деякі славянські племена та оснувало сильну державу, котрої осередком став Київ. Сі племена злучили ся в державу під владою князів.

Перший князь, про котрого знаємо дещо певнішого, був Олег. Київ так припав до вподоби Олегу, що він зробив его столицею всеї Руси. Літопись оповідає, що Олег виправив ся на полудне на Греків і з їх столиці Царгорода вернув до Києва з великою добичею. За сю незвичайну удачу нарід назвав его віщим себ то чародієм. Та й сама смерть его мала бути незвичайна. Оден ворожбит виворожив ему, що він умре від свого любимого коня. Князь казав держати коня в стайні, а коли він згинув, пішов подивити ся на его кости і насьмівав ся з ворожбита та наступив на голову коня, з котрої виповзла змیا і вкусила князя, від чого він і умер.

*) Сі племена творили т. зв. вітку східних Славян, українсько-руську. До північної вітки, т. зв. білорускої, належали: Кривичі, Радимичі, Вятичі і Словени. Велике торговельне місто в землі Словен, Велпкий Новгород, було, мабуть, кольонією полудневої, українсько-руської вітки.

Після Олега княжив Ігор. Раз якось виправився він з своєю дружиною на Деревлян збирати від них данину (податок званий тоді полюдем) і вже вертав у Київ.

Свѣята Ольга.

Свѣятий Володимир.

Але відтак зажалував, що мало зібрав данини і з частиною дружини знов вернув до Деревлян, щоби вибрати ще більше данини. Деревляни розсердилися і сказали:

„Внадвть ся вовк до овець, тай забере все стадо; ліпше убиймо его“. Схопили Ігоря, привязали его до вершків двох деревин за ноги, а коли пустили їх, князь був розірваний на двоє.

На могилі Ігоря, тогочасним звичаєм, жінка его Ольга казала насипати високий курган, а в его память справила поминки (тризну). Літопись оповідає, що Ольга жоретого пімстила ся на непокірних Деревлянах, ограбила їх і спалила їх місто Іскоростень. Мала се бути княгиня вельми хитра і рішучої вдачі. Але найбільш вславила ся тим, що перша з княжої родини на Русі стала християнкою і Церква зачислила її до святих.

Коли підріс єї син, Свѣтослав, передала єму княжий престіл, але мимо намови матери він не хотів охрестити ся. Се був незвичайно хоробрий і войовничий князь і весь час проводив на війні з сусідами. Він хотів перенести княжу столицю з Києва над Дунай до Болгарії, але був приневолений звідтам уступити. Вертаючи до Києва, погіб в бою з диким степовим племенем, Печенігами, що чатували на него над Дніпром.

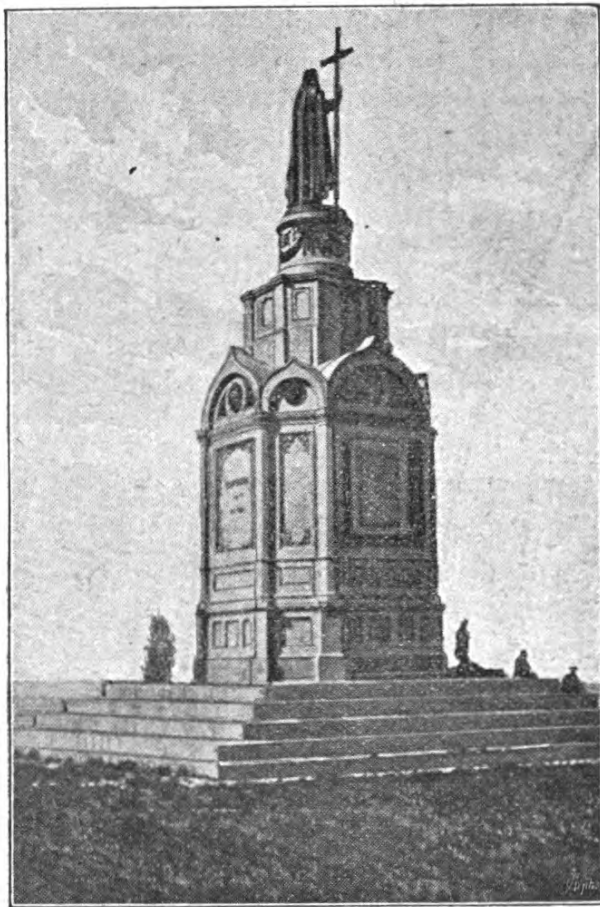
2. Свѣ. Володимир. Християнство на Русі.

Син Свѣтослава а свѣ. Ольги внук, Володимир, був також вельми ємкий і войовничий князь. Побідами розширив він руску державу на схід і захід і прилучив до неї також східну часть нинішньої Галичини з містом Червенем, що звала ся длятого Червоною Русю. Але вславив ся Володимир не стілько своїми побідами, скілько заведенєм християнства на Русі (987 року по Різді Христовім).

Доси Русини були поганами, не вірили в одного правдивого Бога, а кланяли ся всяким богам, найбільш Перунови, грізному богови громів і блискавиць. Сонце називали Дажбогом. В Києві стояв деревяний бовван (фігура) Перуна із срібною головою і золотими вусами і єму приношено криваві жертви (коний, волів а деколи й людий). Русини-погани вірили, що житє по смерти буде таке саме, як і на землі. Рай уявляли собі они квітчастим

садом, в яким одначе могли жити лише вільні люди. Тимто давні Русини воліли радше пожити смерти, як дістати ся в неволю, в полон, бо вірили, що невільник і по смерти буде невільником.

Але та поганьська віра не могла довго остояти ся на Русі. Християньська віра проникала на Русь з грецькими переселенцями і купцями уже в 9-ім століттю, за

Пам'ятник сьв. Володимира в Києві.

князя Ігоря була уже в Києві християньська церква сьв. Іллії, а за християньської княгині Ольги число християн значно зросло. Отже внук її князь Володимир з поради старших людей і своїх бояр вислав, як оповідає літописець, послів по ріжних краях, щоби розвідали, яка віра найліпша. Найбільш до вподоби припала княжим послам грецька служба Божа в Царгороді.

Небавом після того випала війна Руси з Греками і Володимир обляг місто Корсунь, а підчас облоги зложив обітницю, що охрестить ся, наколи здобуде місто. Колиж повело ся ему здобути Корсунь, післав він просити грецких цісарів, щоби віддали за него сестру Анну, а він готов охрестити ся. Урадовані цісарі прислали свою сестру до Корсуня і сьвящеників, котрі охрестили князя, его синів і дружину.

Вернувши до Києва, приказав Володимир Київлянам зібрати ся на березі Дніпра, де їх сьвященики охрестили, а те саме стало ся по волі князя і по інших містах. Нарід повинував ся, але в многих сторонах довго ще держав ся дачної поганьскої віри.

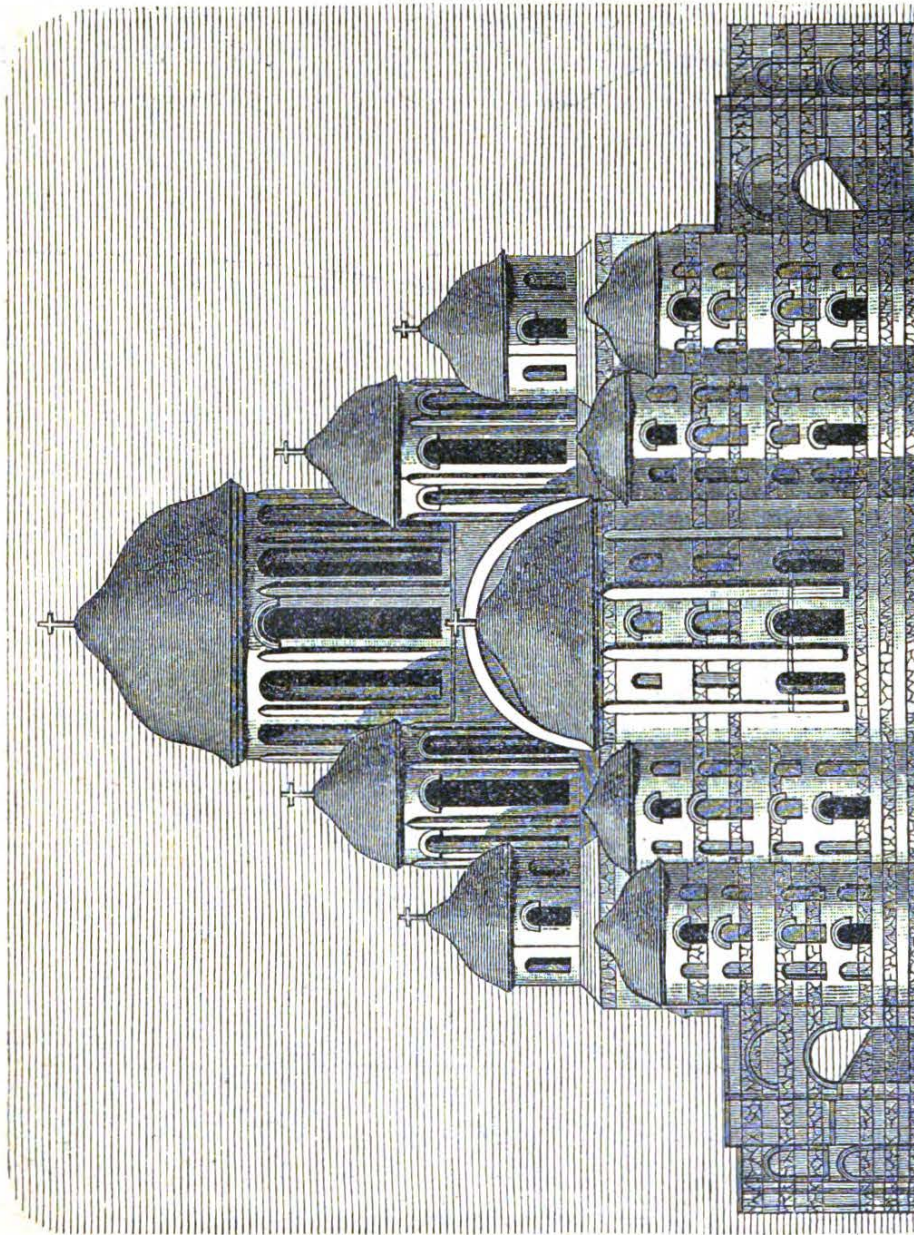
Після хрещеня жорстокий спершу і войовничий Володимир став, як запевняє літописець, смирним і милосердним, ставив церкви (н. пр. в Києві Десятинну, на котру віддав десятю часть (десятину) деяких своїх доходів), роздавав милостиню убогим, а недужим казав розвозити поживу по домах і щедро гостив бенкетами свою дружину. Тимто нарід зложив про князя Володимира багато переказів і пісень, звеличав его „Красним Сонцем“, в історії названо его Великим, а Церква по смерті (1015 р.) зачплсила его до сьвятих та дала ему імя Рівноапостольного (обходить его память 28 липня).

3. Русь поділена на уділи. Ярослав Мудрий.

В тих часах був на Руси звичай, що кождий син князя, звичайно ще за життя вітця, діставав частину батьківскої держави яко уділ.

Володимир мав багато синів і роздав поміж них уділи, а се довело зараз по его смерті до кривавих усобиць поміж братами (війни, які вели між собою), поки наймолодший син его Ярослав злучив знов разом всі уділи і засїв на княжім престолі в Києві (від 1019 до 1054 року). Ярослав був одним з наймогутнійших володарів і вславив ся мудрою і кріпкою управою а щоби обезпечити Київ перед нападами хижих народів обвів місто муром (1037 р.). Над одними воротами в сїм мурі поставив він церкву сьв. Благовіщеня, покриту золотою бля-

хою і тому сі ворота звали ся — Золоті Ворота. З них
 остали ще останки стін поідпірані камінними луками
 і сповні желізними штабами*). Він дбав про дальше роз-

Соборна церква свв. Софії в Києві.

повсюджене християнства, ставив церкви (між іншими
 в Києві величавий Софійський Собор, що стоїть до

*) Польські історики оповідають, що коли їх король Болеслав Хо-
 робрий виправляв ся на Київ (1018 р.) і вїздив до міста, ударив своїм

нині), велів посилати діти до школи, щоби вивчити їх на руских сьвящеників. Перші сьвященики були на Русі з Греції і Болгарії і принесли з собою церковні книги, списані староболгарською або, як нині кажемо, церковно-славянською мовою.

Ярослав зложив першу книгу руских законів під назвою „Руска Правда“, тимто в історії назвали его

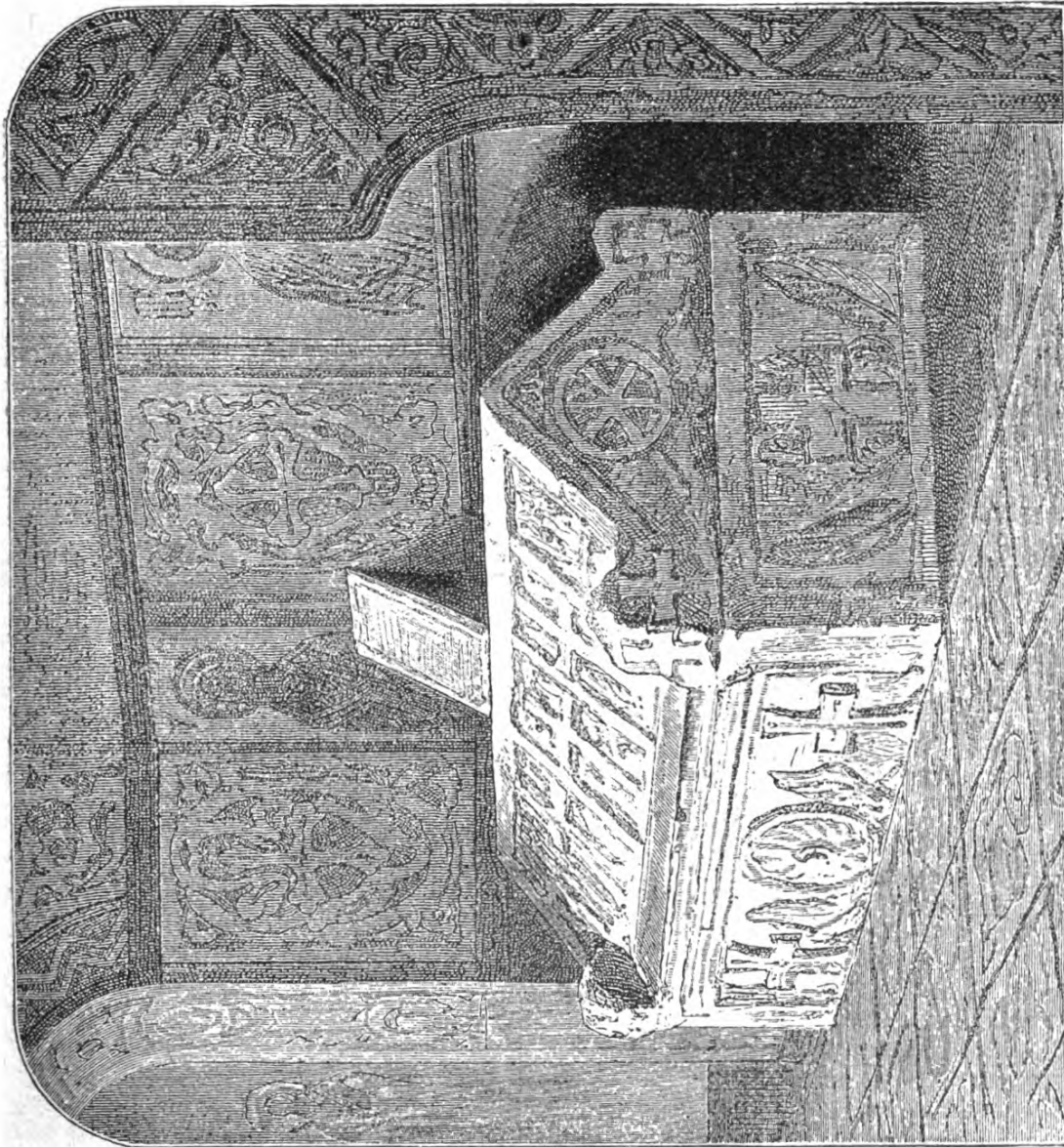

Князь Ярослав Мудрий.

Мудрим. Він умер в 1054 році, поділивши Русь на уділи поміж синів, а мраморна домовина, украшена різьбою, в якій его поховали, зберегла ся до нині в Софійськiм соборі в Києві. Сей розділ Русі на уділи („удільний лад“) тривав кілька сот літ. Найстарший з синів

мечем о міські ворота, так що сей меч випщербив ся. Одначе тоді ще не було тих воріт, отже ся звістка є неправдива.

сидів в Києві і звав ся великим князем, а всі інші звали ся „удільними“.

Домовина Ярослава Мудрого.

4. Княжі усобиці і Володимир Мономах.

В завіщаню радив Ярослав Мудрий своїм синам жити в згоді і любові, собі обопільно помагати, бо инакше

і самі погубнуть і погублять руску землю. Одначе сини не сповнили сего завіщання а заводили між собою колотнечі і усобиці та закликали оден проти другого на поміч Половцїв, дикий варід, що кочував у степах і часто наїздив, як давнійше Печеніги, руску землю, грабив села і міста, забирив скотину і гнав у полон багато людей.

Князь Володимир Мономах.

Спокій і лад на Руси настав аж тоді, коли з волі кнївского віча засїв на великокняжїм престолї в Києві внук Ярослава Мудрого князь Володимир Мономах*) (від 1113—1125 р.). Він не позваляв молодшим

*) Оповідують, мовби то тодішній грецький цісар прислав вел. князеви Володимирови з богатими подарками також дорогоцінний вінець, власність цісаря Константина Мономаха, що був дідом по матери

князям заводити ворогованя між собою, а збирав їх на походи проти диких Половців і побив їх так, що довго не посміли наїздити руску землю. Се був побожний і справедливий князь, що в своїх руках злучив знов більшу часть руских уділів. В науку своїм синам написав він „Поученє“, в котрім оповів про свою невтомиму діяльність і наказував їм жити в мирі і згоді.

Але із смертю кождочасного великого князя в Києві починали ся між князями ворогованя і усобиці. Так стало ся і по смерти Володимира Мономаха. В тих усобицях противники часто наїздили і нищили Київ, „матір руских міст“. Старинна, славна і богата столиця Руси через те занепадала і перестала бути першим і головним містом на Руси, а Русь розпала ся знов на окремі князівства, або землі.

5. Занепад Києва. Початок великого князівства Московского.

Коли рускі князі часто вели між собою усобиці і тим опустошили та обезсилили руску землю, насувала з півночі грізна туча, що знищила славу і значіне Києва.

На далекій північно-східній стороні Руси, посеред лісів і болот сиділи фінські або чудські племена (захожі з Азії). Підчас княжих усобиць виходило сюди з Руси багато переселенців, а з ними ширила ся тут християнська віра. Приймаючи християнську віру і просвіту, єї чудські племена мішали ся з Русинами, а з тих мішанців витворив ся окремий нарід, званий московским, від міста Москви, котре опісля стало столицею сеї землі. Нарід московский або великоруский відріжняє ся і вдачею і зверхньою подобою від українсько-русского. Москалі з природи острійші, рухливійші, практичнійші та ємкійші від Русинів, і в усім глядять користи. Громадске жите

кн. Володимира і мабуть по нїм і кн. Володимир звав ся Мономахом (значить єдиноборець). Сей вінець званий »Мономаховою шапкою« є до нині в Москві.

у Москалів зовсім инше як у Русинів. Нарід піддавав ся там зовсім волі князя, зрікав ся зовсім своєї волі особистої, а московські князі, оперті на такій покірній силі народу, дійшли до великої самовлади і намагали ся загорнути всі рускі землі та знищити їх самостійність і окремішність.

В тих лісєстих і багнєстих сторонах повстали перегодом міста Суздаль, Володимир над рікою Клязмою, Москва і инші. Внук Володимира Мономаха, Андрій Боголюбський (названий так від села Боголюбово, в котрім любив проживати), положив підвалини до Володимирско-Суздальського, опісля вел. Московського князівства. Володів він тут яко самовластець, не оглядав ся на волю народу ані бояр, і не роздавав уділів ні братам, ні своякам. В 1169 р. виправив ся він з великим війском на Київ, здобув єго і ограбив, та назвав ся великим князем, уважаючи себе старшим князем всеї Руси. Однак не хотів він княжити в Києві, а остав у своїй суздальско-московській столиці, Володимирі над Клязмою, і се було найбільшою зневагою для Києва, старинної „матери руских міст“. З того часу занепадає значіне Києва, а на півночі бере перевагу Москва, що стала осередком Володимирско-суздальського князівства.

6. Почин окремого Галицького князівства.

З усіх руских земель, мабуть, чи не найкрасшою і найзаможнішою була Червона або Галицка Русь. Сей плодovitий і торговий край дістав ся князям Ростиславичам, правнукам Ярослава Мудрого, Володареві Перемискому і Василькови Теробовельському, котрі дали почин окремому князівству. Головні міста в Червоній Русі були: Перемишль, Звенигород (нині село недалеко Львова) і Теробовля. Син Володаря Володимирко з'єдинив в одну цілість всю Червону Русь і вибрав собі столицею Галич над Дністром (1141 р.) і з того часу звало ся се князівство Галицьким. Єго син Ярослав, званий задля великого розуму Осмомислом, дбав о спокій і лад в краю, закладав школи,

пособляв хліборобству, торгівлі та промислови. Князь став справдешним самовластцем з підмогою бояр, котрі в Галицькій Русі дійшли до великої сили. Але бояри стали вмішувати ся не лише в державні, але й в родинні справи князя і з того прийшло до великого заколоту в Галичі.

Колиж вимер рід галицьких князів Ростиславичів (1198 р.), тоді Роман, князь Володимирско-волинський, здобув Галич і став Галицьким князем та погамував силу і перевагу бояр. Але Роман злучив під свою владу не лише Волинську і Галицьку землю (Галицько-володимирське князівство), загорнув також Київщину і з того часу Київ перестав бути осередком Русі, а вся вага перехилилася на Галич. Роман став могучим князем і справедливо називав его літописець ододержавцем всеї руської землі. Він поляг в бою з польськими князями і тоді почав ся великий розлад, бо старший син его Данило був ще малим хлопцем. Галич переходив з рук до рук, до Угор, до Польщі*), ба, навіть в руки бояр, поки підріс Данило і заволодів знов батьківщиною. Тоді розпочав він боротьбу з непокірними боярами, одначе не так жорстоко як его отець, бо Данило визначав ся не лише розумом і хоробростю, але був благородним і великодушним чоловіком. Та ледво почав Данило відзискувати свою батьківщину, як з далекого сходу, з Азії, напали руску землю дикі Татари. Перший раз з'явили ся Татари на Русі 1223 р. і побили руских князів над рікою Калкою, де також хоробро боров ся і Данило Галицький. Після сего бою Татари уступили в половецький степ і вернули до Азії.

7. Другий напад Татар. Данило король Русі.

Вернувши з бою над Калкою, заходив ся Данило, щоби розширити державу і ему повело ся справді з'бди-

*) Угорський король Андрій II. та краківський князь Лешко Білий опікували ся зразу малим Данилом. Опісля однак змінили своє поведене. Андрій оженив свого сина, Кольмана, з донькою Лешка, Сальомеєю, і заняв для них на короткий час Галич. З того часу прийняли угорські королі титул «жоролів Галичини і Володимирії».

нити під своєю рукою майже всі землі, заселені Русинами. Се була велика на той час держава в Європі і сягала аж по устє Дунаю і Чорне море. Данило переніс свою столицю з Галича до новозаложенного на Волині міста Холму; оснував також місто Львів (назване по імени сина Льва) коло 1230 року. За Данила дійшла Русь до великої заможности і просвіти, а також по Європі розійшла ся слава Руси, позаяк у военных походах Данило посунув ся аж до границь австрійского князівства, а свого сина Романа посилав добивати ся австрійского княжого престола*).

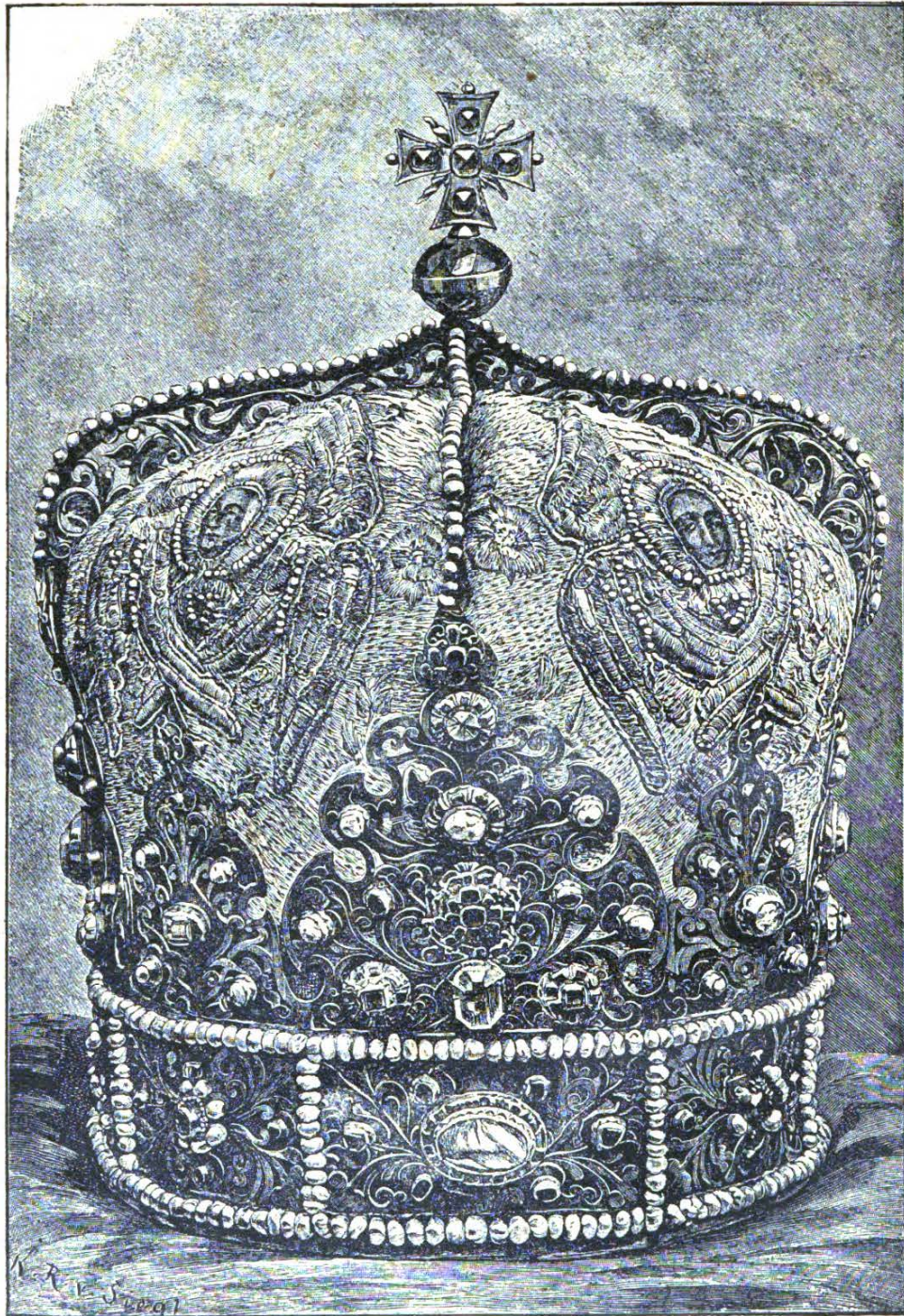
В тринадцять літ після бою над Калкою появили ся знов Татари в Європі і сим разом спустошили Суздальско-московске князівство. Відтак виправили ся они на полудне і під проводом страшного хана свого, Батия, підступили в 1240 р. під Київ і зруйнували матір руских міст, так що Київ ніколи вже не відискав давньої сьвітлости і слави. Зпід Києва посунула дика орда татарска чорною хмарою на захід, зруйнувала міста на Волині, здобула також Галич, спустошила Галицку землю і загнала ся аж на Шлезк і на Угорщину. Відтак вернув Батий в степи над Волгою і там осів із своїм двором в своїй столиці Сарая, куди володарі забраних Татарами країв були приневолені приїздити на поклін і кланяти ся Батиеви яко свому верховному панови.

Підчас Батиевого наїзду був Данило в Угорщині, а вернувши домів, почав відновляти зруйновані міста, збирати людей, що розбігли ся перед Татарами по лісах і нетрах. Крім того населяв міста Німцями, Вірменами і иншими людьми а небавом розвинув ся знов промисл і торговля. Але мимо того не мав він ще сили оперти ся страшній орді татарській і задумав поки що признати татарского хана своїм зверхником. Помоливши ся в Києві, виправив ся Данило 1245 на 1246 рік на двір Батия

*) Син Данила, Роман, оженив ся був із своячкою останнього австрійского князя (на котрім в Австрії вимер тодішний рід княжий) і хотів добити ся австрійского престола, але відтак був приневолений з Австрії уступити. Розійшла ся лише між Німцями слава про красу і стрійність руских полків.

Князь Данило, король Руси.

Королівський вінець Данила.

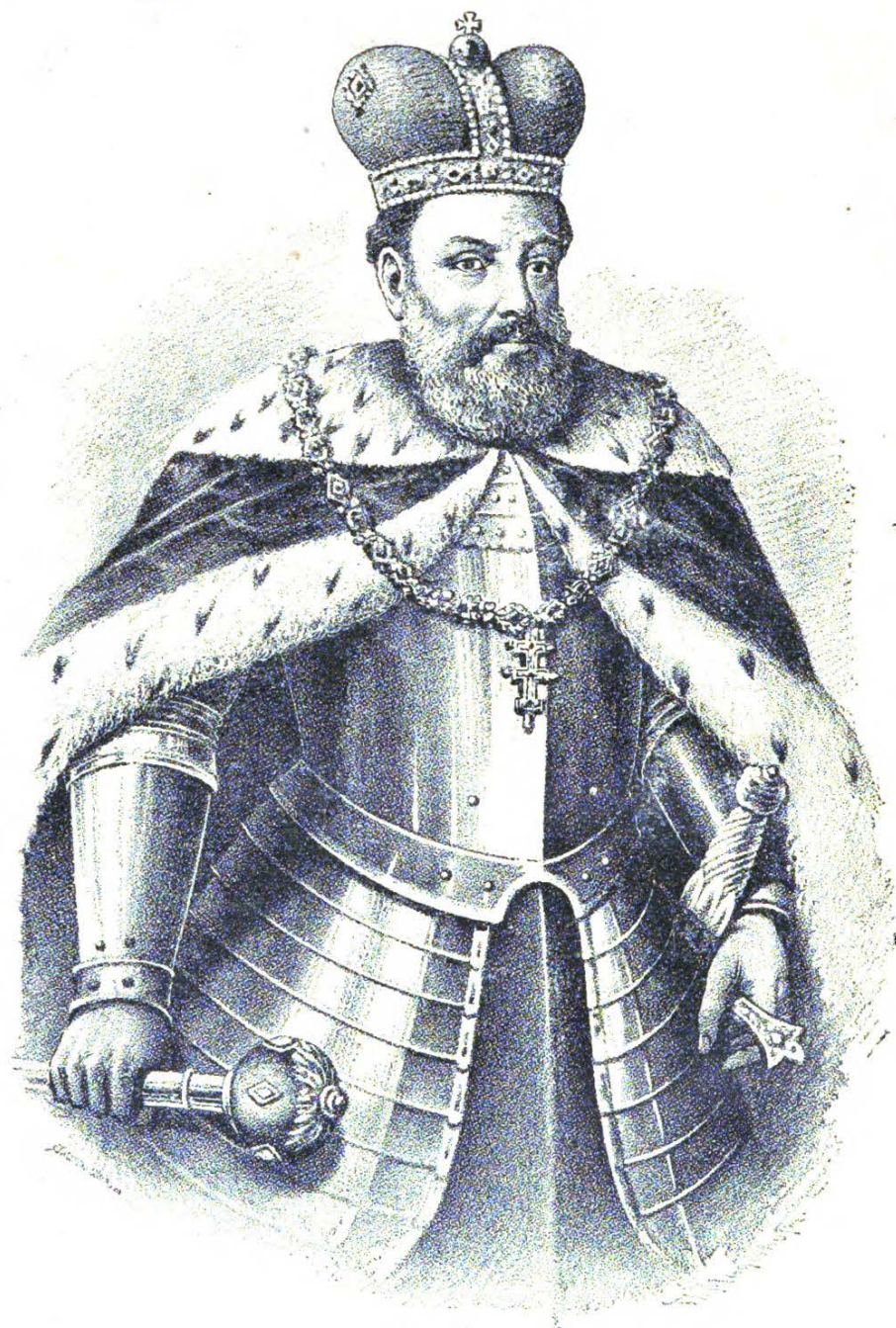
до Сараю. Батий прийняв его ласкаво і віддав ему Галицке князівство яко підручному князеві, за що Данило обов'язаний був ханови давати військо на підмогу, коли ханови треба було виступити в похід. Але хоч та залежність від Татар не була така важка, не міг Данило довго стерпіти і такого приниження. Він почав оглядатися поміж сусідами за союзниками проти Татар, оженив сина свого Льва з дочкою угорського короля Белі і почав переговори з Папою Римским, щоби Папа візвав християнських володарів до хрестного походу на Татар. За сю обіцяну поміч признав Данило Папу Римського головою Церкви, а Папа призволив Русинам придержувати ся обрядів грецької Церкви, бажаючи довести до з'єднання східної церкви грецької, із західною, римсько-католицькою. Папа прислав Данилови королівський вінець*), котрим коронував его папський посол в 1253 р. і назвав его королем Руси. Забезпечивши собі тим способом поміч сусідних християнських володарів, задумав Данило розпочати війну з Татарами і відобрати їм рускі міста, однак обіцяна поміч не надходила і тому Данило зірвав зносини з Папою Римским, але задержав назву короля Руси і королівський вінець. Данило намагався опісля власними силами скинути татарське ярмо, але се ему не вдало ся і Татари приневолили его поруйнувати відбудовані твердині руских міст. Зате успішніша була его боротьба з иншими сусідами, н. пр. з дикими Ятвягами і з Литовцями, що принесла ему чимало слави.

Данило був не лише хоробрим лицарем, але й розумним політиком, дбав щиро і безнастанно про добро руского народу і тим з'єднав собі его любов, як перед ним Володимир Мономах.

8. Князь Лев і затрата самостійности Галицької Руси.

По смерті Данила (в 1264 р.). Галицке королівство розділили поміж себе его сини, а верховним князем став

*) Запевняють, що сей королівський вінець опісля перероблено на мітру для єпископа в Перемишлі, де она є до нині.

Князь Лев.

Данилів брат Василько. Але по смерті вго почали ся знов усобиці. Син Данила Лев бажав відтак злучити всі рускі землі під своєю рукою, але се єму не повело ся. Він відбудував Львів, зруйнований Татарами, обвів окопами і стінами, заселив Німцями, Вірменами і ин. і зробив вго своєю столицею. Про кінець вго життя не знаємо нічого певного. Внук Данила Юрій вспів з'єдинити ще раз Галицку і Волинську землю, але небавом вимер рід галицко-волинських князів, а Галицко-волинське князівство дістало ся під владу сусідних держав Польщі і Литви.

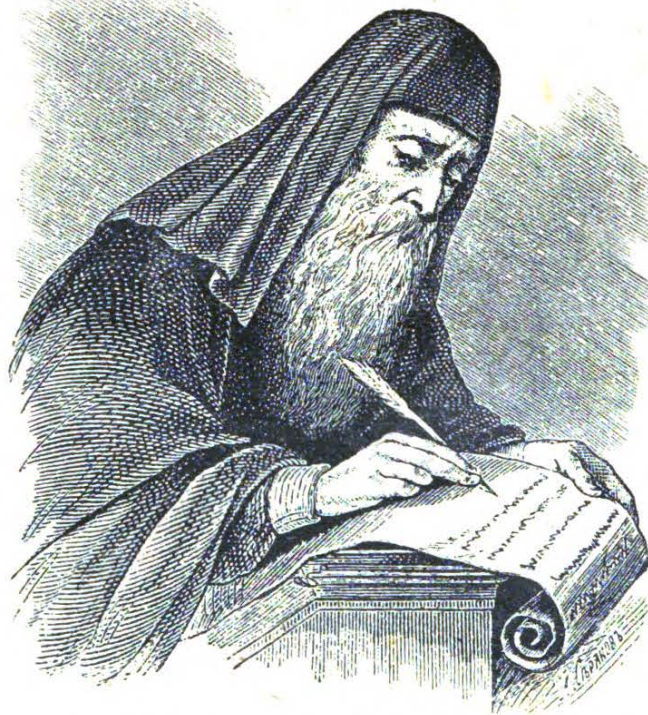
9. Устрій і жите в стародавній Руси за князів.

Князь і дружина. Верховну власть в кождім князівстві мав князь, що жив у престольнім гóроді (місті) із своєю дружиною з вільних людей, вправних у воєнних ділах. Князь майже ніколи не розставав ся з дружиною, жив з нею по дружному (по приятельски), звідкіль і єї назва, на війні боров ся на єї чолі, дома радив ся з нею про всі справи, ходив на лови, збирав данину (полюде) і т. и. Старші і поважні дружинники звали ся боярами, зпоміж них назначав він своїх воєводів і посадників (намісників) по містах. Князь був також верховним судією свого народу. Князі наділяли хоробрих борців щедрими подарками а також землями, котрі они заселяли людьми спійманими на війні. Але селяни нераз з біди були приневолені зрікати ся своїх прав і запродувати ся боярам задля роботи і прожитку. Таким способом повстала перегадом на Руси неволя.

Народне віче. Головне населенє на Руси становили міщани і селяни (звані смердами). Міщани жили по містах, звичайно укріплених, обгороджених валами і частоколами (звідси назва гóрод). Они вибирали собі звичайно самі свої власти: тисяцких, старостів, сотських і ин., що дбали про лад в громаді і судили справи разом з княжими судіями (тіунами). Вибір відбував ся на вічу, котре скликував сам князь. Але перегадом князі щораз рідше скликували віча і так змагали

до самовлади. Вічевим дзвоном скликувано міщан на віче і там рішали ся всі важнійші справи. Нераз доходило на вічу до великої ворохобні і бійки.

Торговля. По селах занимали ся люди звичайно хліборобством, по містах торговлею і промислом. Київ був першим містом що до богатства. До Києва приїздили купці (гості) з далеких, чужих країв, привозили там вина, сукна і т. и., а вивозили кожухи, скіри, віск, мід і т. и.

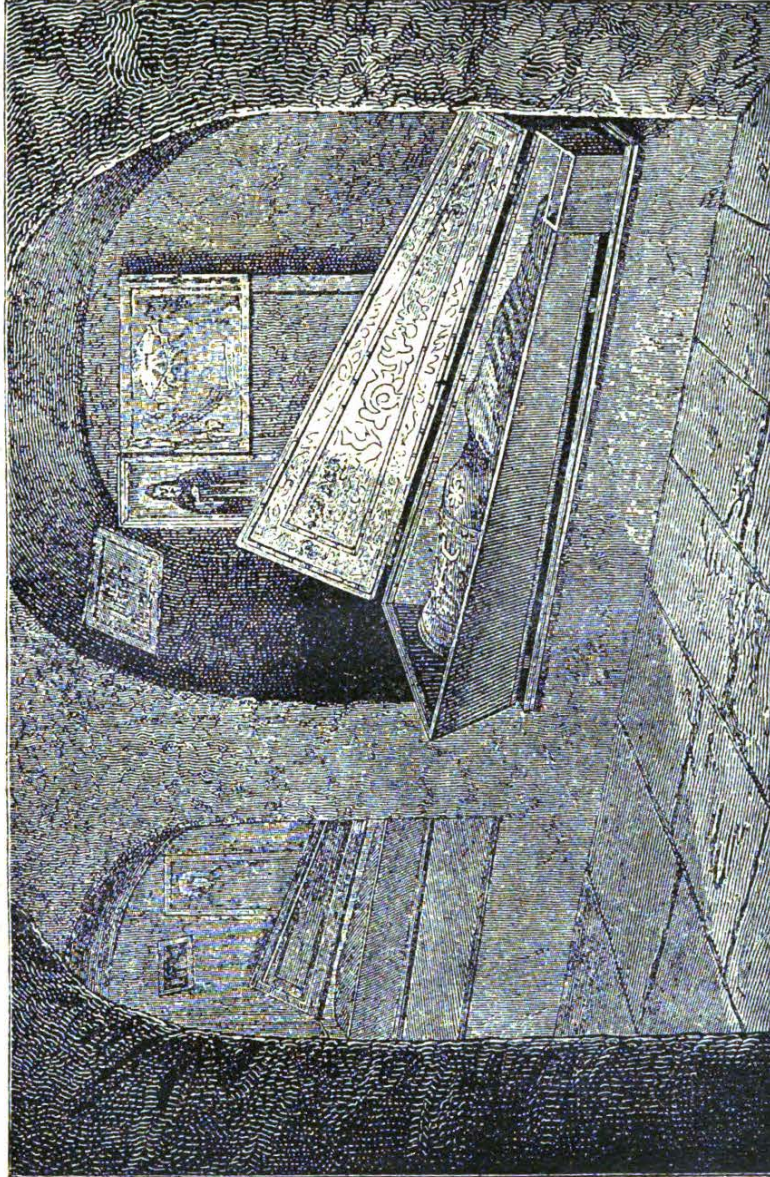

Преподобний Нестор, руский літописець.

Щорічно приходили сюди численні судна Дніпром з Чорного моря з товарами. Князі були приневолені давати военні відділи для обезпечки купців перед дикими ордами Печенігів і Половців, котрі їх часто нападали і грабили. До Києва приїздили з Царгороду будівничі і живописці, ставили і малювали церкви і княжі палати.

Духовенство, монастирі і просьвіта. Головою духовенства на Руси був митрополит, що сидів

у Києві, а по більших містах були єпископи або владика. Митрополита поставляв царгородський патріарх*).

Домовина Нестора в Київських печерах.

З християнством проникло на Русь також писемство. Початок славянському писемству дали св. апостоли

*) До кінця одинадцятого століття царгородський патріарх признавав ще Папу Римського головою Церкви. Аж в 12-ім століттю розірвала ся зв'язь між Царгородом а Римом і так християнська Церква розділила ся

славянські, братя Кирил і Methodий, з грецького міста Солуня, що в половині 9-го століття проповідували християнську віру на Мораві, уложили славянську азбуку і переложили староболгарською (церковно-славянською) мовою св. Письмо. На Русі почали також головню духовні писати книжки церковно-славянською мовою. Але письменних людей було на Русі тоді дуже мало. Спершу були лише богослужбні книжки а їх переписуванню занимали ся головню монахи (бо в тих часах ще люди не знали печатаня книг). З християнством настало також багато монастирів на Русі. Найславнійшою була в Києві — Печерська Лавра, основана св. Антонієм, і Теодозієм так названа тому, бо спершу монастир сей містив ся в підземних печерах, викованих в скелях над Дніпром. Опісля повстала церква і монастир на горі. Монахи окрім богослуженя трудили ся переписуванню книг, списуванню житій святих, а також записували події тогочасні як і з давньої бувальщини і такі книги звали ся літописями. Поміж сими киево-печерськими монахами вславив ся преподобний Нестор, що жив там в половині 11-го століття і написав деякі оповіданя з життя святих та з рускої бувальщини, а йому приписувано також списанню початкової рускої літописи. Окрім літописий, житій святих і проповідий зберегло ся з тих давних часів Слово о Полку Ігоревім, се є пісня про похід Ігоря на Половців, в якій вельми живо описано бій рускої дружини з Половцями, полон Ігоря, плач его жінки на стінах міста і на останку поворот князя на родину. При монастирях засновувано також школи а почин до таких шкіл дали уже Володимир Великий і Ярослав Мудрий.

на західну (римську) і східну (грецьку). А що Русь оставала в звязи з Царгородом, отже й через те відлучила ся від західної (римско-католицької) Церкви.

II. Русь під владою Литви, Польщі й Угорщини.

I. Почини Литовської держави. Зрущенє Литви.

Против Руси, ослабленої наїздами хижої орди татарскої, виступає на півночі новий ворог Литва. Литовське плем'я жило далеко на півночі від Галицької Руси понад Німаном-рікою в біднім і глухім краю, вкритім великими лісами і недоступними болотами. Спершу ділило ся литовське плем'я на дрібні народці і не творило одноцільної держави. Лише поганська віра і однакові звичаї лучили литовське плем'я. Найближшими сусідами Галицької Руси зпоміж литовського племені були хижі Ятвяги, що часто наїздили і грабили Русь і доперва галицьким князям Романові а відтак Данилови повело ся обезпечити свої землі від їх нападів.

Але ще грізнійшою стала Литва для Руси, коли литовський князь Миндовг і хитростю і силою з'єднав усю Литву під своєю верховною владою і загорнув також рускі землі, що на сході межували з Литвою. Він прийняв навіть християнську віру і тим скріпив литовську державу. До більшої ще сили і могутности двигнув Литву великий князь Гедимін. Він вибрав своєю столицею Вильно на горбоватих берегах Вілії, що вливає ся до Німану. Незвичайно розумний і емкий, покористував ся Гедимін розладом на Руси. Майже всі сини Гедимінові поженили ся з рускими княжнями, бо він бачив на те, щоби тим способом придбати для Литви рускі землі, або навязати союз з якою державою. Тим способом проникла на Литву християнська віра і руска просвіта. Рускі землі радо піддавали ся литовській владі, бо тим способом визволяли ся зпід татарського ярма, а до того Гедимін не нарушував їх внутрішнього горожанського ладу і признав давні права рускому духовенству. Яку вагу мала руска народність в литовській державі, бачимо з того, що Гедимін писав ся королем Литви і Руси. Сю перевагу надала Русинам над Литовцями злука даль-

сих руских земель з Литвою, так що дві третини великої держави Литовско-рускої заселявали Русини, а Литва вже за Гедиміна стає осередком, коло котрого громадили ся роздроблені і ослаблені рускі сили.

Гедимін роздавав свої землі, подібно як се діяло ся в стародавній Русі, поміж синів яко уділи. Але найрозумніший з Гедимінових синів Ольгерд злучив ся із своїм хоробрим братом Кейстутом, заволодів Вильном і присвоїв собі верховну власть над усім Литовским князівством. Він визначав ся вельми войовничою діяльністю, провів майже все життя в боротьбі з сусідами і майже з усіх боїв виходив витязем. Татарам відобрав він Київщину, на півночі загорнув Чернигівщину і Сіверщину, на полудні Поділе, що тоді звало ся Низзем і простирало ся широким поясом лівобіч Дністра, від Дністрового Серета понад Богом і правим берегом Дніпра аж по Чорне море. Тим способом злучили ся під владою Ольгерда майже всі рускі землі, велике князівство литовське стало за Ольгерда справді руским князівством, в котрім ледви десяту частину заселяло литовське плем'я. Прилучені до Литви рускі землі роздавав Ольгерд своякам, від котрих пішли славні опісля на Русі роди княжі: Сангушків, Вишневецких, Заславських, Корецьких, Ружвнських, Чарторийських і ин., що розсіли ся на Волині і в Київщині.

Ольгерд випер Татар далеко в східні степи і воював побідно з Московщиною на півночі. Їго брат Кейстут воював на заході з німецькими хрестоносцями, що були заразом монахами і лицарями, одягненими в білі плащі з чорними хрестами на грудях, звідки пішла назва хрестоносців. Огнем і мечем навертали хрестоносці поганські народи на Балтійським побережжю на християнську віру, а також Литві дали ся чимало в знаки.

Ольгерд рано вже охрестив ся, оженив ся з рускою княжною, провів більшу часть життя серед руского народу і під впливом рускої просвіти. Їго сини також визнавали християнську віру по грецькому обрядови, а його дочки віддали ся за руских князів. А що Русь давно вже була християнська і станула просвітою і наукою вище поганської ще і дикої Литви, отже хоч і завойована Ли-

товцями, перемогла духом Литву. Литовці переняли від Русинів тодішню книжну мову руску, руске письмо і просвіту, рускі звичаї і так справді зручили ся. На княжім дворі литовскім, в судах і на радах говорено і писано рускою мовою, списувано по руски урядові грамоти і закони.

2. Спiр Литви з Польщею про спадщину Галицко-володимирського князiвства. Галицка Русь переходить пiд владу польського короля Казимира та Угрiв.

Коли в Галичi вимер рiд князiв Романовичiв (потомкiв Романа i вго сина Данила), посадили бояри на княжiм престолi сестрiнця останнього галицького князя, Болеслава Тройденевича (з Мазовецьких князiв), що прийняв православну вiру i писав ся з того часу Юрiй II. Але не довго княжив вiн; вго жорстокiсть довела до того, що бояри отруїли вго, i покликали тодi на галицький престiл Гедимiнового сина Любарта, литовського князя ожененого з дочкою князя Юрiя II. Однак польський король Казимир забажав загорнути Галицко-володимирське князiвство, виправив ся несподiвано на Галицку Русь (1340 р.), здобув Львiв, забрав багато дорогоцiнностей з княжих замкiв (тодi ще деревляних), а спаливши тi замки, вернув до Кракова. Сей перший похiд був властиво лише наїздом без бiльшого значiня. По нiм Галицкою Русiю завідував боярин Дмитро Дедько, що признавав над собою владу князя Любарта, а сей знов владу татарського хана, котрий вiд часiв Данила був зверхником Галицко-володимирського князiвства. Але Казимир виступив знов (1349 i 1351 р.) походом на Галицку Русь i хотiв також загорнути Волинь i Подiль. З того вивязала ся з литовськими князями довголiтна вiйна Казимира, в котрiй вiн для себе здобув лише Холм i Володимир на Волинi, а литовськi князi задержали решту Волини i Подiль.

Однак до Галицкоi Руси виступали з правами, ще з часiв короля Данила, угорськi королi. Угорський король Людвик, сестрiнець Казимира, посилав навиць вiйсько на Галицку Русь ще перед походом Казимира 1340 р. Ко-

лиж Казимир заняв Галицку Русь, угорський король зазначив виразно свої права до сеї землі в окремих умовах*), на основі яких Галичина мала оставати в руках Казимира до його смерти яко власність Угорщини, а по безпотомній смерті Казимира мала перейти враз з цілою Польщею під владу угорського короля Людвика.

Діставши Галицку Русь в свої руки, розпочав тут Казимир заводити значні зміни. На місці деревляних замчищ ставив муровані замки, костели, обводив міста мурованими стінами і валами. Руским містам надавав всякі купецкі користи і вигоди. Деяким з тих (як Львів, Сянік, Перемишль, Коломия) надав Казимир німецьке право, зване маґдебурским (від міста Маґдебурґа). Міщани були независимі від королівських воеводів, старостів і судьїв. Містами сими управляли бурмістри з громадскою радою, кримінальні справи судила лава (зложена з 12 судьїв).

До міст сих приманював Казимир Німців, Вірмен, Татар і Жидів, котрі сюди напливали і збогачували ся надаваними їм землями і купецкими користями. Таким способом поміж Русинів втискали ся чужі люди а з ними чужа віра і чужі звичаї.

Одначе Галицка Русь не втратила ще зовсім своєї самоуправи, і задержала мало що не цілих сто літ після овлади Казимиром (аж до р. 1432) по части давний руский лад. Начальником краю був староста рускої землі (а не воевода, як се бувало по інших польських землях). З часів руских князів остали ще по більших містах Галицкої Руси рускі уряди.

В боротьбі з Литвою зазнав Казимир підмоги Папи Римского. З вдяки за сю підмогу дбав Казимир пильно про розповсюджене латинської (римско-католицкої) віри в Галицкій Руси і тим скріпляв своє панованє. В Перемишлі, Холмі і Володимирі оснував Казимир латинські єпископства, а в Галичі навіть архієпископство**). Прий-

*) з року 1339, 1350, 1364 і 1369.

***) В 1414 р. перенесено латинське архієпископство з Галича до Львова і віддано латинському архієпископови руску церкву на катедральний храм; так само опісля в Перемишлі перероблено руску церкву на латинську катедру.

маючи латинську віру, Русини покидали рускі звичаї, руску мову і народність. Особливо багато руских вельмож, заманених сьвітлостю польского трону, високими почестями і урядами, приймало латинську віру. Таким способом багато Русинів покинуло предківську віру, руску народність і стало Поляками.

В розповсюдженю латинської віри на Руси пособляв тоді Казимирови великий розлад в рускій церкві. Київський митрополит, що був головою рускої церкви, переніс ся наслідком страшних нападів татарских далеко на північ, до Москви*), столиці вел. князівства Московского. Тимто рускі вельможі і бояри, побоюючи ся, щоби „віра руска не загинула і не була в нарузі“, домагали ся установленя окремого митрополита для Галицкої Руси. Казимир вивідав се, що царгородский патріарх посвятив галицким митрополитом епископа Антонія, вибраного боярами і духовенством і єму підлягали всі рускі епархії, які були під владою польского короля.

Русини не могли освоїти ся з тим новим ладом, який Казимир заводив на Галицкій Руси а особливо рускі бояри входили безнастанно в змови з Татарами і Литовцями і підмагали їх наїзди на Галицку Русь. По безптомній смерти Казимира перейшла Галицка Русь з Польщею на основі висше згаданих умов під владу єго сестрінця, угорского короля Людвика, а сей надав Галицку Русь яко угорску провінцію знімченому князеві Володиславови Опольському, внукови Казимира по сестрі. Обидва сї володарі заходили ся коло скріплення латинської віри в Галицкій Руси, а латинські монахи Францішкани і Домінікани розвинули тут живу діяльність. Се викликувало заворушення, так що в деяких костелах перестали відправляти службу Божу, а Русини повідбирали добра, надані Володиславом Опольским латинській митрополії в Галичі. Аж в кілька літ опісля заходами Папи віддано знов латинским владикам їх костели і добра.

*) Спершу переніс ся київський митрополит до Володимира над Клязмою.

Володислав Опольский побачив, що годі єму буде при безнастанних нападах Литовців удержати ся в Галицькій Русі, тому зрік ся сего князівства і заміняв за польські землі*), а Галицька Русь перейшла знов під владу угорського короля Людвика. Але сей дбав лише про свою Угорщину а Галицькою Русію правив угорський верховний воєвода в Галичі. По смерті Людвика правила Галицькою Русію єго дочка Марія, опісляж молодша Ядвіґа.

3. Ягайло вел. князь литовский. Злука Литви з Польщею. Галицька Русь переходить під постійну владу Польщі.

Вел. князь Ольґерд розділив Литовско-руську державу поміж синів а головний престіл надав середньому синові своєму і рускої княгині тверської Уляни, Ягайлови (Поляки звать єго Яґело). Хитрим способом велів Ягайло удусити старенького свого дядька Кейстута і намагав ся захопити в свої руки всі литовско-руські землі, а щоби осягнути самовладу в цілій Литовско-руській державі, почав Ягайло переслідувати своїх братів, котрі по більшій часті спасли ся утечею до сусідних земель. Литовська держава була би й дальше остала рускою, якою була за Ольґерда, наколиб Ягайло не одружив ся був з польською королевою, Ядвіґою, що по смерті свого батька Людвика, угорського короля, засіла на польським престолі.

Польські вельможі і духовні звернули бачність Ядвіґи на те, що для Польщі було би вельми корисно, такого могутного союзника, як Ягайло, приєднати собі для спільної боротьби з німецькими хрестоносцями і задумали довести до подружя своєї королеви Ядвіґи з великим князем литовським Ягайлом, хоч она вже була заручена з австрійським князем Вільгельмом. Ягайло, вихований

*) Вертаючи в Польщу, забрав із собою Володислав Опольский з Белзкої церкви чудотворний образ Пр. Богородиці, котрий по переказу з іншими подарками дістав кн. Володимир Великий за царівною Анною з Царгороду. Сей образ Пр. Богородиці переніс Володислав Опольский до Ченстохови, де він до нині находить ся.

по руски*), обіцяв прийняти католицьку віру з усею Литвою і польське духовенство вговорило Ядвігу одружити ся з Ягайлом. В 1386 р. приїхав Ягайло до Кракова, прийняв католицьку віру (і імя Володислава), одружив ся з Ядвігою, коронував ся польським королем і злучив Литву з Польщею (сю злуку звуть унією). На приказ Ягайла охрещено на католицьку віру більшу часть Литовців, хоч багато з них визнавало вже християнську віру по грецькому обряду. На Литві засновано два католицькі єпископства у Вильні і в Троках і підчинено архієпископови в Гнєзні. Змаганє Ягайла, щоби завести католицьку віру і в руских землях належних до Литви, викликало тут велике невдоволенє. Литовці також не раді були королеви, що поселив ся тепер в Кракові і окружив ся польскою шляхтою, а в злучі Литви з Польщею бачили они затрату своєї самостійности і окремішности. Тимчасом виправила ся Ядвіга (1387) на Галицьку Русь, виперла звідтам угорські війська своєї сестри Марії і прилучила Галицьку Русь раз на все до Польщі.

Невдоволенєм Литовців по причині унії (злуки) з Польщею покористував ся розумний і вельми діяльний Витовт, син Кейстута. Він вступив у союз з німецькими хрестоносцями і дістав від них поміч. Ягайло, утомлений боротьбою, згодив ся відступити Витовтови Литву з достойнством великого князя (1392 р.) однак під зверхньою владою Ягайла.

Витовт розпостер своє володарство забором Смоленського князівства а відтак хотів виперти Татар і зломити їх силу. Але Татари нанесли єму страшне пораженє на берегах річки Ворскли (що лівобіч вливав ся до Дніпра, в р. 1399) і з того часу були ще страшною грозою руских земель. За то з німецькими хрестоносцями воював Витовт успішно. Витовт злучив ся з польським королем Ягайлом і спільними силами зломити на все силу хрестоносців під Дубровном (коло німецьких сіл Грінвальду і Таненбергу 1410 р.). В тім бою руско-ли-

*) Є звістка, що Ягайло був охрещений спершу по грецькому обрядови іменем Якова. Однак се непевно...

товські війська здержали перший напір німецьких хрестоносців а галицько-руські полки довершили побіда.

Пізнавши таку силу в союзі Литви і руских земель з Польщею, бажав Ягайло ще тісніше злучити Литву і рускі землі з Польщею. В три роки після бою під Дубровном Ягайло з польськими панами і Витовт з литовськими боярами з'їхали ся на сойм в Городлі, над Бугом (1413 р.). Литовські бояри, що стали католиками, одержали права польської шляхти, стали власниками і дідами своїх дібр, звали ся шляхтою і дістали польські герби (шляхотські відзнаки). Висші литовські уряди могли діставати лише католики. Православні рускі і литовські бояри були виключені від тих прав. Так перемагав на Литві польско-латинський вплив, про важніші справи Литви і Польщі мав радити спільний сойм і так Литва входила в тісну звязь з Польщею. Одначе Витовт намагав ся удержати самостійність Литовско-рускої держави. Їго краї були в церковних справах зависимі від московского митрополита. Отже щоби визволити ся зпід зависимости московского митрополита, скликав Витовт собор руских владик і они вибрали київским митрополитом ученого Болгарина Григорія Цамвлака (1415). Витовт задумав також прийняти титул короля з рук німецького цісаря, але Поляки перехопили цісарских послів, що везли королівску корону для Витовта, котрий уже спросив багато сусідних володарів на своє вінчаня. Огірчений такою невдачею умер небавом вісімдесятьлітний Витовт (1430 р.).

Після смерти Витовта, за котрого Литва дійшла до найбільшої могутности і сили, встоював Ягайлів брат, Свигайло, ставши вел. князем, независимість і самостійність Литовско-рускої держави і був прихильний Русинам та опирав ся на рускім народі. В довголітній боротьбі Свигайла з Польщею за самостійність Литовско-рускої держави визначив ся на Волині руский воевода князь Олександр Ниса на Поділю хоробрий князь Федько Несьвизкий. Ціла та завзята боротьба, в котрій Польща загорнула Волинь і Поділя, прибрала ціху народної і релігійної війни. Після смерти Свигайла литовські вельможі і рускі князі вибрали з Гедимінового роду окремих великих князів, щоби тим способом відді-

ляти Литву від Польщі. Поляки не хотіли допустити до вірваня унії та вибирали все великих князів литовських своїми королями. Литва і Польща мали отже все одного спільного володаря яко дві рівнорядні держави, доки через унію, переведену остаточно на соймі в Люблині 1569 р., не упала справа окремішности і самостійности Литовсько-руської держави.

4. Злука Литви з Польщею в Люблинській унії.

Останнім нащадком з Ягайлового роду був Жигмонт II. Август, що правив яко король Польщею і був великим князем литовським. Ягайло обіцяв ще під час коронації в Кракові довести до злуки Литви і руских земель з Польщею, а польські вельможі і польське духовенство неперестанно тим клопотали ся. Але сій злуці супротивляли ся могутні литовські вельможі, щоби не втратити свого впливу і значіня, яке мали доси на Литві яко віддільній державі. Справа злуки Литви з Польщею стала для Поляків тим пильнішою, бо Жигмонт Август був бездітним і з ним вимирав Ягайлонський рід, що доси лучив з собою сї дві держави, а з его смертю могла та звязь зовсім розірвати ся.

Польська шляхта і духовенство подвоїли отже свої змаганя, щоби довести до цілковитої злуки Литви з Польщею в одну державу. Довго опирали ся сему литовські і рускі вельможі, але на останку повело ся королеви приєднати литовського канцлера князя Миколу Радивиля Чорного, київського воеводу князя Константина Острогського і волинського воеводу князя Олександра Чарторийського, а сї потягнули за собою і інших руских панів. На соймі в Люблині 1569 підписали они унію се в злуку в одну державу і постановили, що Польща, Литва і Русь будуть мати одного володаря в особі польського короля; Польща і вел. князівство литовське з рускими землями повинні мати рівні права, оден спільний сойм у Варшаві, але Польща і Литва задержала своїх окремих урядників, окреме військо і окремі закони. Одначе опісля виявило ся, що Люблинська унія знищила са-

мостійність великого князівства литовського і з того часу починає ся великий вплив Поляків особливо на рускі землі, Волинь, Київщину і Брацлавщину, які безпосередно прилучено до Польщі.

5. Наслідки Люблинської унії для Руси.

Велике Литовско-руське князівство складало ся з кільканайцяти удільних князівств, котрими правили князі з Гедимінового роду, а деякими ще й рускі князі. Але перегадом місце тих князів займають воеводи або намісники, зависимі від великого князя.

Вся область великого князівства була поділена на землі та повіти. В кождім повіті був г'брод (укріплений замок), де жив воевода або повітовий староста і сей не лише правив землею як і нинішні наші старости повітові, але й був крім того ще судиею і військовим начальником тої землі. Землі ділили ся на частки, звані службами, а одна така частка або служба обнімала обшар около 300 моргів. Такі служби роздавано в ужиток з обовязком достарчати від одної такої служби (300 моргів землі) одного узброєного чоловіка до війська великого князя. Одному можна було брати і більше таких служб, щоби лише від кождої достарчив одного вояка.

В тих сторонах, де багато було лісів та води, (рік, озер, ставів) люди брали охочо „служби“, бо в тих давних часах найпоплатнійше було ичільництво, лови зв'їрів (н. пр. бобрів), рибальство, диг'ярство і т. и. Хліборобством мало хто займав ся, а збіже управляли не на продаж, лише на власний прожиток. Тимто в степових країнах, не обезпечених від татарських нападів, люди не радо брали служби і задлятого великі простори землі лишали ся пустою. Тоді то старости почали роздавати такі „служби“ також громадам з обовязком достарчати до війська узброєного чоловіка.

Після Люблинської унії введено в усім вел. князівстві литовським і в руских землях польське право, яке

стало тут обов'язковим*). Се право відбило ся некористно на селянах. Спершу іменно у вел. князівстві литовськiм і в руских землях жили селяни зовсім свобідно, хоч були нераз безземельні і держали землі яко орандарі, але з часом добивали ся красних обставин і передавали свої землі дітям та платили лише данину плодами до скарбу. Дуже рідко були бранці, що ставали хлопами, кріпаками і ся неволя переходила на їх дітий в спадщині. Колиж заведено польське право, устала свобода селян, бо в Польщі вже тоді було кріпацтво, а шляхта, що звала ся землянами, мала право вважати селян як свою власність, володіти ними як кріпаками. Шляхтич на однім селі мав над селянином право житя і смерти, бачив в нiм робочу машину, на котру стiлько накладав панщини, скiлько могли вго тілесні сили двигнути. Польське право признавало лише два стани людей — шляхотський стан, що володіє землею, і селян-кріпаків, що не мали ніякої свободи, ніяких прав. Після Люблинської унії втратили рускі селяни на Литві, так само, як се було і в Польщі, особисту свободу, не мали власної землі і не судили ся громадским судом по давньому звичаю, але підпали під власть дідичів і стали хлопами. Окрім дачок грішми і господарськими плодами були селяни приневолені відрабляти ще й панщину, а в чотири роки після Люблинської унії варшавський сойм віддав селян під власть дідичів з тілом і майном, так що дідич мав право карати свого підданого, як сам хотів.

Міста на Литві і Руси змінили ся після Люблинської унії на лад польських міст. До того часу рускі міщани писали по руски і так до них писали також польські королі і пани. Однак після Люблинської унії багато міщан попереходило на латинську віру і стали Поляками.

Духовенство після Люблинської унії підлягло також польському впливові і ділило ся на „шляхту ду-

*) Книга законів, які обов'язували у вел. князівстві литовськiм і в руских землях, звала ся Литовским статутом. В сю книгу ввійшли старинні рускі закони місцеві, а крім того многі постанови з польского права. Сей статут був списаний рускою мовою.

ховного стану“ і низше духовенство. Владиками рускими настановляли тоді часто людей сьвітських зпоміж шляхти, що не мали до духовного стану ніякого звання, але уміли придбати собі ласку короля або его двораків, або добре заплатили за таке достоїнство. Тодішні рускі владика ввели не раз жите гуляще і допускали ся ріжних вчинків, які не лицували з їх достоїнством. Низше духовенство було вельми понижене, оно стало зовсім зависиме від дідичів, що присвоїли собі право вибирати для громади сьвященика (право патронату, яке доси мали громади), судили сьвящеників, брали від них данину і т. д. а через те підупала вельми повага духовенства. Перегодом дійшов духовний стан до великої темноти і зневаги. Нічого дивного отже, що рускі пани і вельможі стали цурати ся православної віри і церкви, гордували нею і приймали латинську віру та ставали Поляками.

Після Люблинської унії переселяє ся на Литву і Русь щораз більше польських вельмож, як Яблоновські, Замойські, Конецьпольські, Калиновські і ин. і они випрають з руских земель литовско-русских панів. Сей новий лад суспільний, витворений під впливом Польщі по Люблинській унії в руских землях, наляг важким гнетом на руский нарід, а до того опісля прилучив ся ще і релігійний гнет. Ті обставини приневолити руский нарід станути до опору і самооборони.

6. Змаганя до просьвітних і релігійних відродин.

Коли наслідком Люблинської унії настали для руского народу такі важкі відносини, а також руске духовенство втратило свою повагу, найшов ся муж, котрий чимало подбав про просьвітні і релігійні відродини на Руси. Князь Василь Константин Острогский*), київський воєвода, оден з найбільш впливових і найзнатніших вельмож руских, закладав школи і печатні, з яких школа і печатня в Острозі (на Волині) мали ве-

*) Кн. Острогский оснував в Тарнополі фундацію для зубожілих руских міщан, з котрої доходів здвигнено великий дім, де зубожілі міщани мають приют.

лику славу, бо були тоді огнищами просвіти і чимало причинили ся до відродін науки і просвіти на Русі*).

Князь Константин Острогский.

*) Отець его був гетьманом литовским, вславив ся в многих боях, ставив церкви і основував школи. Его тіло похоронене в Київській Лаврі Печерській, де й доси находить ся гарний мраморний памятник, зобра жаючий сплячого лицаря.!

Але ще в більшій пригоді рускій Церкві і просьвітї стануло руске міщаньство засновинами церковних

Заведене фундації кн. Конст. Острогского в Тернополі.

братств. Такі братства бували вже здавна при церквах, они опікували ся убогими, сиротами і займали ся

иншими милосердними ділами. Колиж висше руске духовенство морально занепало а рускі вельможі і пани перейшли на латинску віру і перестали дбати про руску Церкву, тоді церковні братства почали піклувати ся долею рускої Церкви.

Найдавнійше братство повстало при церкві Успенія Пр. Богородиці у Львові*), котрому патріарх не лише затвердив новий устав, але також надав старшннство над усіма иншими братствами і назву Ставропигійского братства**). Се братство удержувало школу для молодіжи, з котрої вийшло багато славних мужів на Руси, і печатню, в якій печатали ся шкільні і церковні книжки. Оно мало навіть право наглядати житє не лише сьвітских і духовних людей, але й єпископів, якими тоді настановлювано часто недостойних сего становища людей, котрі нераз навіть не висвячували ся, а лише користували ся доходами з єпископских дібр. Такі братства, независимі від київского митрополита і від єпископів, повстали також в Луцку, Вильні і инших містах, а між ними найславнійше було Богоявленьске братство в Києві.

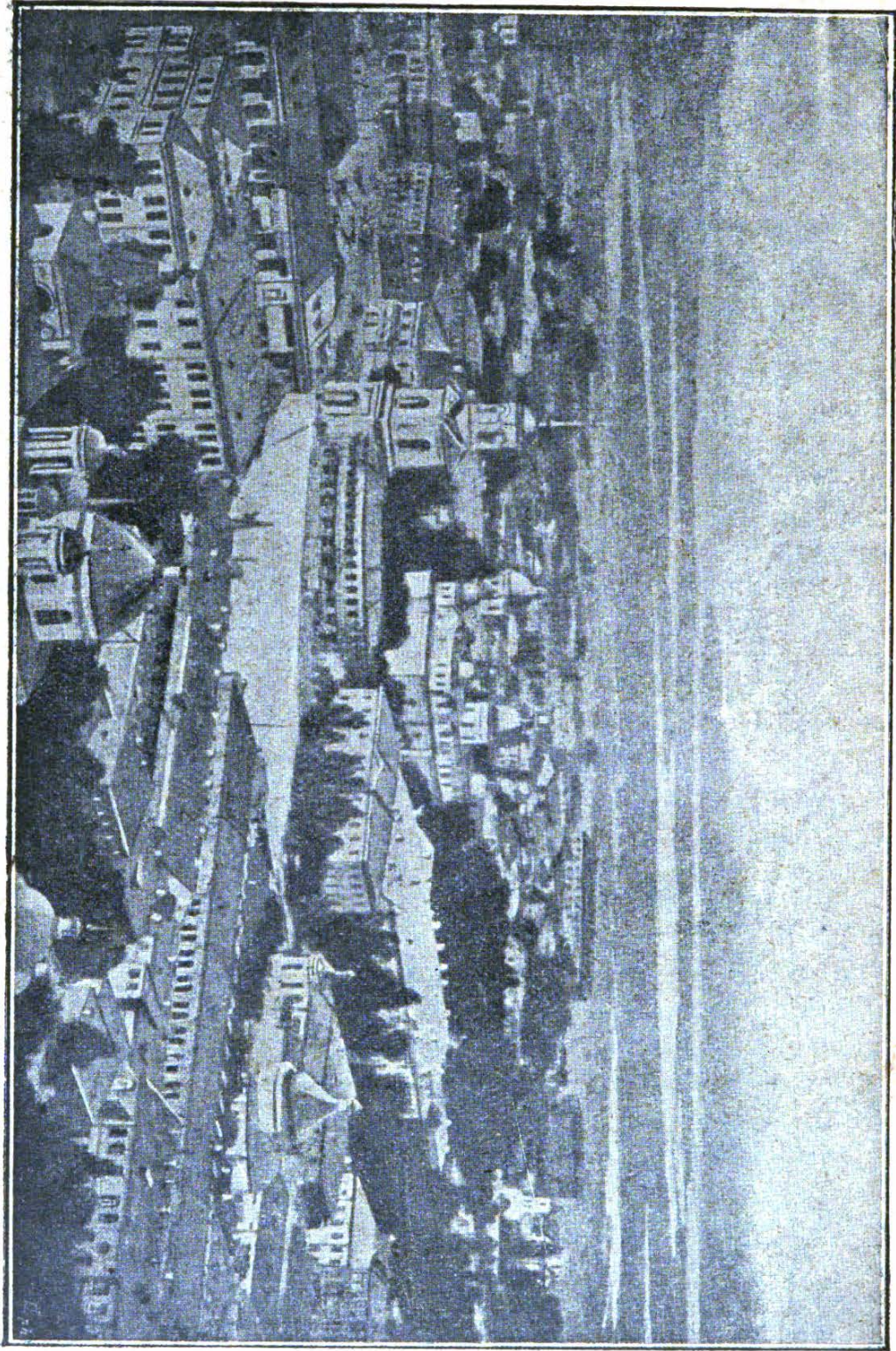
7. Церковна унія Берестейска.

Рускі владки були вельми нераді, що царгородский патріарх поставив їх під догляд церковних братств. Они стали нарікати, що братства зложені з якихсь там кушнірів, пекарів, купців і инших руских міщан, котрі нічого не знають з духовних наук, мають наглядати їх житє і доносити про се патріярсі. У них зродила ся отже думка відлучити ся від царгородского патріярха, а признати Папу Римского головою Церкви (приступити по унії (злуки) з римскою Церквою). Хоч звязь Руси

*) Сю церкву називають також волоскою, позаяк волоскі воеводи причинили ся своїми жертвами до її здвигнення.

**), В р. 1585 і 1536 р. затвердив патріярх новий устав, а в 1589 надав братству знамя трираменного хреста патріяршого і назву Ставропигії і оно підлягало просто лише царгородскому патріярсі.

Вид Києва з Боговявлянсько-братоким монастирем.

з Римом перервала ся ще в половині XII столітя (див. стор. 27. примітка), а Руска Церква признавала верховну владу царгородского патріарха, не мали Русини ясногорозуміння тих відносин між Римом і Царгородом і нераз висилали посольства до Риму (н. пр. за короля Данила). Пізнійше київський митрополит Ізидор підписав унію (злуку) рускої церкви з Римом (у Фльоренції 1439 р.), але він небагом умер і та звязь знов перервала ся. Тепер же особливо ревно стали заходити ся коло злуки рускої Церкви з Римом єпископ луцкій Кирил Терлецький і володимирско-волинський єпископ Іпатій Потій, котрий був чоловіком ученим, жив богобоязливо і на просьбу князя Острогского дістав від короля се єпископство. Київський митрополит Рагоза також склоняв ся до унії. Терлецький з Потієм виїхали до Риму і перед самим Різдом (23 грудня 1595 р.) подали Папі Климентію VIII. письмо з заявою, що руска Церква підчиняв ся Римському престолови. При тім просили они, щоби Русини могли держати ся своїх церковних обрядів і відправляти богослуженя після грецкого обряду. Папа прийняв сю заяву і згодив ся на унію, а Потій і Терлецький присягли на євангеліє за всіх руских владик і київского митрополита і вернули 1596 р. домів. Одначе проти унії з Римом повстала часть руского духовенства (між тим і львівський єпископ Гедеон Балабан) і деякі з руских вельмож а між ними старенький князь Константин Острогский. Для рішеня сеї справи зібрав ся собор в Берестю (1596 року).

На сїм соборі затверджено услівя унії подані і прийняті в Римі, а також польський король Жагмонт III. потвердив сї услівя, як і заборону переходу уніятів на латинський обряд. Львівський єпископ Балабан і перемиский Копистеньський під впливом князя Острогского оперли ся признаню унії, а з ними часть руского духовенства. Таким способом в (рускій Церкві повстав розділ на православну і уніятську (з'єдинену, руско-католицьку) і се викликало довгу і горячу боротьбу. Потій, котрий по смерті Рагози став київским митрополитом, ревно трудив ся для розширення унії і мало що не був убитий за се одним православним. Наслідником Потія на київским митрополичім

престолі став Велямин Рутський, що двигнув із за-
непаду до давної слави і сьвітлости чин св. Васплія В.
Як завзятою була тоді боротьба між православними а уні-

Київський Митрополит Рутський.

ятами, показує найліпше смерть полоцького архієпископа
Йосафата Кунцевича, котрий з великою ревністю дбав
про розширенє унії. Роз'ярена товпа православної черни

напала его у Витебску, убила і вкинула его тіло в ріку Двину, звідкіля потім его винято і поховано з великим торжеством*). Але й найбільший его противник право-

Мелетий Смотрицкий.

**славний ҃архієпископ Смотрицкий покинув відтак право-
славів і прийняв унію.**

* Католицька Церква за папи Пія IX (1867) р. зачислила Посасафата Кунцевича поміж сьвятих.

Одначе також Русини-унїяти дізнавали від польського правительства зневаги своїх прав. Польські єпископи були надто горді, щоби допустити унїятско-руських владик до політичного впливу, щоби они могла бути в сенатї (висшій палатї сойму), а митрополит Рутський, котрого Папа назвав стовпом рускої Церкви, жалував ся в письмі до папи на самоволю польського правительства і латиньского духовенства, на упослідженє Русинів з'єдинених з католицкою Церквою. Длятого і руска шляхта, що в усїм хотїла зрівнати ся з польскою, принимала латиньский обряд, а не унїю, бо тим бажала зацєвнити собі більший вплив політичний, а унїя була на їх думку на те, щоби хлоп і релігійним обрядом ріжнив ся від пана. За приводом шляхти почало й багато руских міщан, що також мали себе за панів, приймати латиньский обряд і так відчужували ся міщани від руского народа.

8. Петро Могила і Київска Академія.

Православні готовили ся також до живої боротьби з унїятами і католиками і намагали ся поборювати їх таким самим оружєм, т. є. проповідями, засновинами шкіл для вихованя молодїжи і подвигненя науки і просвіти. Між заснованими в тих часах на Руси школами вславила ся побіч Ставропигійської школи у Львові небавом школа основана разом з братством при Богоявленьській церкві в Києві. Найзнаменитшим ректором (управителем) сеї школи був архимандрит київської печерської Лаври Петро Могила, що походив з молдавської (волоскої) шляхти. Сам вельми учений і осьвічений, вислав він на свій кошт молодих людей до заграничних шкіл і академій в Німеччині і Франції на науку і так підготовив собі спосібних учителів і настоятелів для своєї школи. Ставши київским митрополитом, випросив собі Петро Могила право, переіменити братску школу на академію або колегію (найвисшу школу) на лад західноєвропейских академій в Парижі і Кракові, засновав при ній печатню, де печатались наукові і церковні книжки, а також бурсу для убогої молодїжи. Київска могилянська

Київский митрополит Петро Могила.

ИСТОРИЯ УКРАЇНИ-РУСИ.

4

колелія стала отже огнищем, з якого вийшло багато славних і учених мужів, а світло науки розійшлося звідтам не лише по цілій Русі, але і на півночі в Московщині. Однак і ті ревні змагання Петра Могили (умер в 1647 р.) булиб не спинили цілковитого занепаду руского народу, колиб він сам був не підняв ся в обороні своїх прав під прапором козаччини.

III. Боротьба козаччини і руского народу за самостійність України-Руси.

I. Почини козаччини.

Татарське лихоліте заповдіяло, що скрізь по рускій землі були великі пустині. А хоч опісля рускі і литовські князі (особливо Ольгерд і Витовт) визволили мало не всю Русь з під татарського ярма, треба було загосподаровувати ся на тих опустошеннях, як на пожарищі. Усобиці серед татарської Золотої Орди довели опісля до її роздроблення, але Татарва поселила ся дрібними ордами на берегах Чорного і Азівського моря. На самих полудневих замищах Перекопська або Кримська Орда випасала на безмежних степах свої табуни та отари. Отже як проминуло татарське лихоліте, то й Русини помалу вертали до зруйнованих городищ і селищ та заводи на попелищах нове житє і посували ся аж на берега Чорного моря. Плідорідні землі на Україні пишали ся знов збіжем і табунами та отарами, з Царгородом і далеким Сходом наязано знов купецкі зносини.

Одначе се степове пограничє України-Руси жило все житєм повним небезпечности і тревоги. Весь край був на военній стопі, і то не лише военний стаз, але й міщанство та селянство. Хліборобство, рибальство та взагалі все господарство поза стїнами укріплених міст

греба було там провадити оружною рукою, а селянин, ідучи на роботу, (як описує сучасник), несе на плечі рупницю, а до боку чіпає шаблю. А ся небезпечність і тревога стала ще більшою, коли хижий нарід з Азії, Турки, здобули в 1453 р. Царгород і зруйнували Грецьке цісарство та підгорнули опісля під свою владу і Кримську Орду. З того часу Татари зчаста запускали свої загони до Києва і до Львова і віджахнули Русинів від низових рік чорноморських, а межі руских осель посунули ся від чорноморських степів далеко на північ, так що з початком 16-го століття міста Галич, Буск, Вар, Хмельник, Винниця стояли мовби пограничні твердині на самому краю при вході в Татарщину, а Канів, Корсунь, Білу Церкву, Черкаси і Чигирин уважали Турки мовби султанськими містами. По сі межі були управні поля і стояли хутори з пасіками під захистом військової сторожі на чатових могилах, звідки давали знати, що татарські загони близько. За тими сторожевими могилами простирали ся на десять і більше днів їзди аж до Чорноморя дикі поля. Треба було великої відваги, пускати ся в ті глухі степи, непевні від Татарви.

Алеж невичерпані, природні богатства сего краю, званого „Україною“, приманювали людність з подальших околиць і випроваджували її із замків і укріплених міст на „уходи“ (так називано ті степові землі) рибальські, пасічніцкі, ловецькі і т. и., де треба було просиджувати довший час, а задля оборони лучити ся в оружні ватаги. Але сі оружні ватаги переходили часто від оборони до зачіпки з ворогами, до нападів на таких же „уходників“ з татарського боку, до граблення татарських табунів, отар, до обопільних нападів. Що весни розходила ся погранична людність по тих „уходах“ на десятки миль по диких полях, жила тут цілими місяцями, віддана сама собі, без ніякої влади над собою, а до замків та міст вертала аж на зиму. Сі безнастанні напади обопільні навчили Русинів відваги, виробили завзятих і сьміливих людей, готових на смерть кожної хвилі, заправлених до бою з Татарами. Отся рухлива, неоселена, загартована, воєнно-промислова людність становить основу і почин козаччини.

Дніпрові пороги.

Назву **козак***) стрічаємо вперше при кінці 15-го століття, а вона означала господарські промисли в диких степах а побіч того юнацкі походи на Татар, граблене татарських чабанів (пастухів) і всяких переїзжих. Руска молодіж кидала отже рідні домівки на все літо і виправляла ся в дикі поля на прожиток. Пограничне українське селянство і міщанство достарчувало головного засобу людей найбільш загартованих і витривалих на сю страшну нужду і прикрости, злучені з козакованєм, але була се також воєнна школа для молодих шляхтичів і людей всякого стану й народности. Успіхи козацкої боротьби з Татарами причинили ся в другій половині 16-го століття до зросту колонізації брацлавської і київської України, число козацтва і обсяг вго області збільшав ся і перегадом витворює ся окрема козацка верства, коли там виробив ся такий погляд, що козак із своєю землею не підлягає ніякому адміністративному поділові і ніякій адміністративній або судовій владі.

З початком 16-го століття козаки займають уже просторі області**) а небагом розросла ся і зміцнила козаччина о стілько, що козаки нападають Крим, Очаків, Акерман і буджацку Орду (в Бесарабії) під проводом старостів, котрих літописи називають „гетьманами“ (як Лянцкоронський, Дашкевич і ин.).

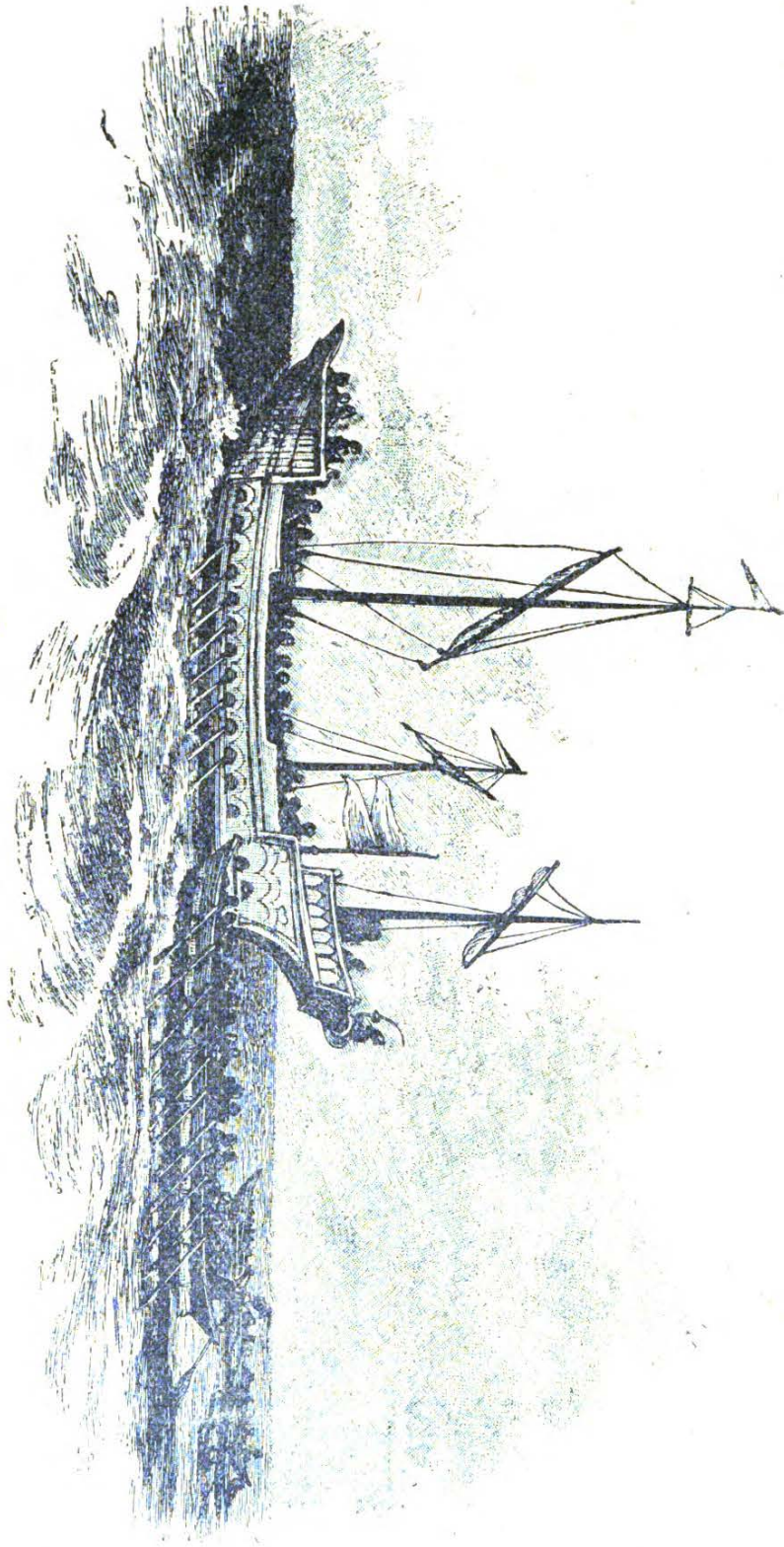
2. Запорожска Січ.

Коли розросло ся число козаків, почали они не лише боронити свої оселі, але й ті „уходи“, куди они ходили на промисли рибальські, ловецкі, пасічницькі і инші. З тих уходів повинні були козаки давати десятину зарібку старостам. Тимто і старости дбали про оборону сих уходів, бо мали із сего користи. Між сими старостами визначив ся і найбільш причинив ся до зросту козаччини черкаський і канівський староста **Дмитро Виш-**

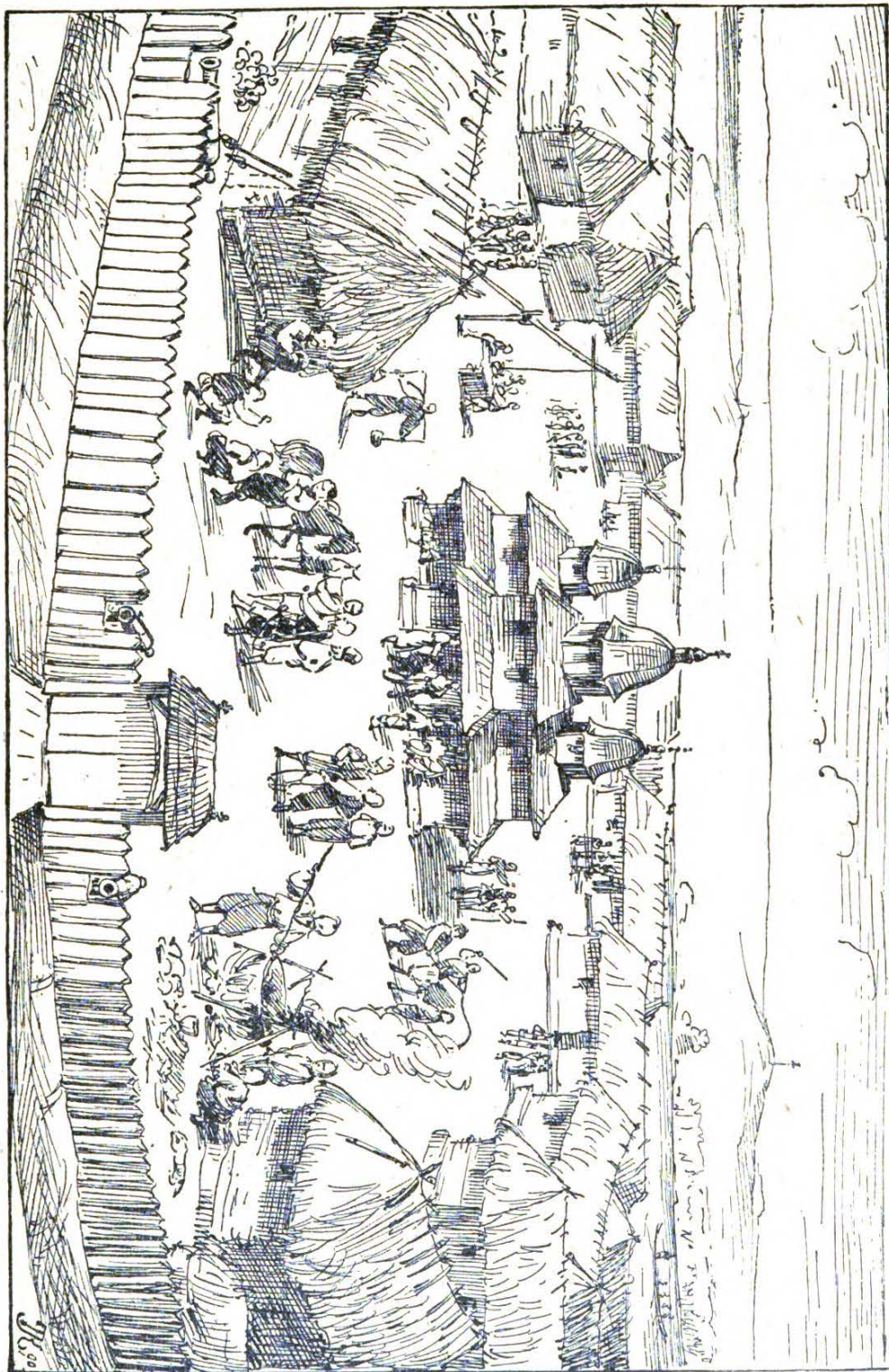
*) Слово **козак** — татарського походження.

**) В староствах: київським, канівським, черкаським, переяславським, білоцерківським, винницьким, хмельницьким і инших.

Козацка чайка і галера.

Запорожска Січ.

невецкий*) (в половині 16-го столітя). Він задумав
дальше посунути козацкі мѣжі, щоби обороняти сі землі,
куди уходчики виправляли ся на промисли. Задля того
зібрав Вишневецький відділи козаків, котрі по черзі хо-
дили на Дніпровий низ, боронити там уходи від татар-
ских нападів. На зиму вертали сі козаки домів, а весною
виходила вже на низ нова черга. Долішній Дніпро, по-
низше Катеринослава, пливе яких 70 кільометрів коритом,
поперегороджуваним впоперек верствами скель і каміня.
Се небезпечні для плавби Дніпрові пороги (всіх 12).
Понизше порогів, в країні званій Низом, розливає ся
Дніпро кількама рукавами, серед котрих розкинули ся
острови, вкриті очеретами, лозами і яворами. На однім
з тих островів**) за порогами збудували собі козаки за
Дмитра Вишневецького твердиню (1556 року), обезпечену
частоколами і валами, що звала ся Запорожска Січ,
бо там сиділи козаки мов у засіці. Отсе був почин За-
порожа, з якого витворила ся самостійна, независима
держава. Тут був головний табор низового козацтва зва-
ний кошом, котрим правила вибирали на оден рік стар-
шина, з кошевим отаманом на чолі. Сих козаків-
запорожців називали також низовими, а тих що жили
на Україні по городах (містах), селах і хуторах горо-
довими козаками.

Козаки-запорожці жили на Січи без жінок, як черці
по монастирях, в куренях, як би в касарнях, по пів-
тора ста чоловіка в однім курені, котрого начальником
був курінний отаман. Серед Січи була церква св.
Покрови. У важних справах збирали ся Запорожці на
війскову раду. Всі справи полагоджувано там волею
віча — козацкої ради, всі були тут вільні, рівноправні,
не було тут инших станів крім козацкого. Всі уряди, так
духовні як світські, занимали тут люди вибрані радою.
Більша часть Запорожців, що не полягли в бою, вертали
з добичею в осени на Україну і жили по хуторах (зи-
мовиках), селах або й містах вільними козаками. Так

*) Прозваний в народних думах »Байда«.

**) Одні кажуть, що се було на острові Хортиці, инші знов, що
се було на Томаківці.

Козацкий табор.

Матір Божа із Запоріжцями, що молять ся.

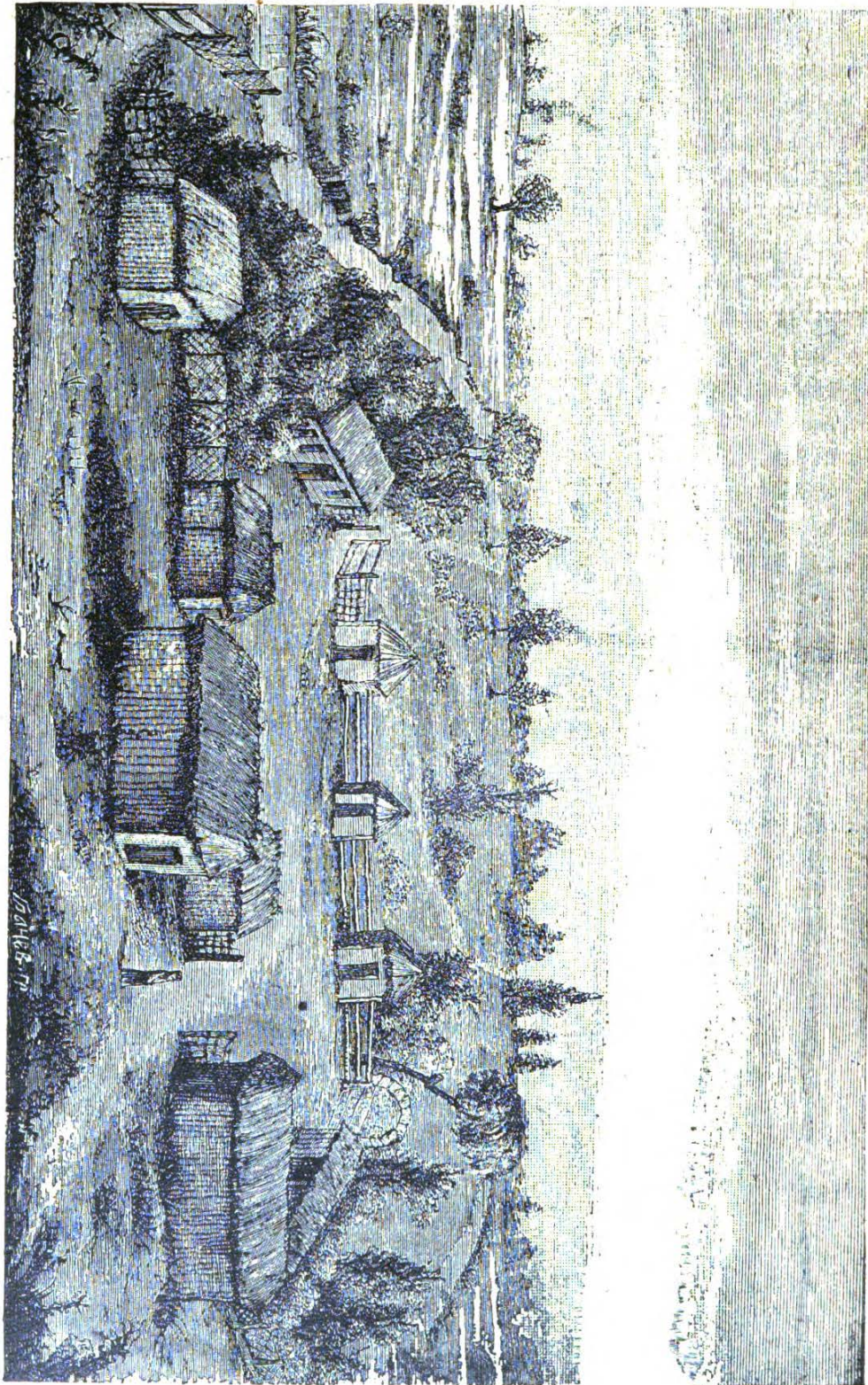
віджило на Запорожжю знищене польськими королями громадське право, яке споконвіку виробив собі руский нарід і тому Запорожська Січ мала таку повагу і любов у руского народу. Сей побут на Україні був би певно розвивався спокійно, розвивалася і козаччина, бо переселенців щораз прибувало і Україна сталаб була демократичною, самостійною державою, колиб не наступила була велика переміна після Люблинської унії, що зразу поставила козаччину проти Польщі.

3. Почини боротьби козаччини з Польщею.

Після Люблинської унії настав в руских землях злучених з Польщею такий лад, що всі права за собою мала шляхта, а простий нарід не мав ніяких прав, був станом кріпацьким. Тимчасом на Україні витворився стан зовсім вільних людей, козаків, що виробив собі право свободи землі і оружно́ї служби. Козаки стояли все за волею і свобідною працею для всіх, за правом свобідного посідання землі, за громадський виборний лад в суспільнім і церковнім життю, тимто вступалися за такою свободою і для селян. Колиж заведено на Україні польське право, пани заняли землю, а нарід повернули в кріпацтво. Селяни, що бажали остати вільними, покидали свої оселі і втікали на полудневу Україну, де уряд і шляхта не мали змоги ними орудувати і приставали до козаків. Сім способом на Україні нагромадилося з північних і західних руских земель багато селян. Але на Україні були вже й давні козацькі села. Козаки приймали тих захожих селян до своїх сотень і заступалися за їх права. Таким способом на Україні нагромаджувалося щораз більше такого населення, що козакувало і не признавало окрім своєї старшини ніякої іншої влади над собою.

Польське право не знало одначе такого стану вільного, яким являлися козаки. Тимто польські королі почали придумувати способи, якби козаччину взяти в свої руки, зорганізувати і ужити їх до оборони полудневих границь проти Татар і Турків або й до боротьби проти

Зимовик Запорожця

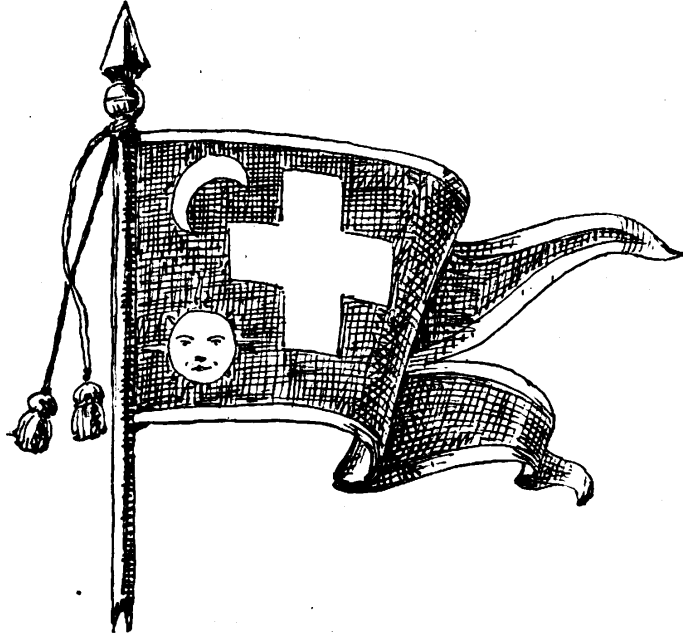

Московщини. Почин до такої організації козаків дав уже король Жигмонт Август, а відтак Степан Баторий. Уложено спис (реєстр) козаків, що стояли під проводом свого отамана і мали бути послухними черкаському і київському старості, а за те діставали сі реєстрові козаки (реєстровці) по 15 золотих плати річної і по 4 аршини сукна на одіж. Баторий надав отаманови реєстровців булаву (яко знамя влади) і бунчук (палицю з кінським волосіннем зверху) та печатку (з вирізаним на ній козаком) і хоругву та назвав его гетьманом. Опісля з нагоди походів на Татар і Турків збільшувано число реєстровців до трех і більше тисячів і так з часом втягано щораз більше число козацтва в королівську службу.

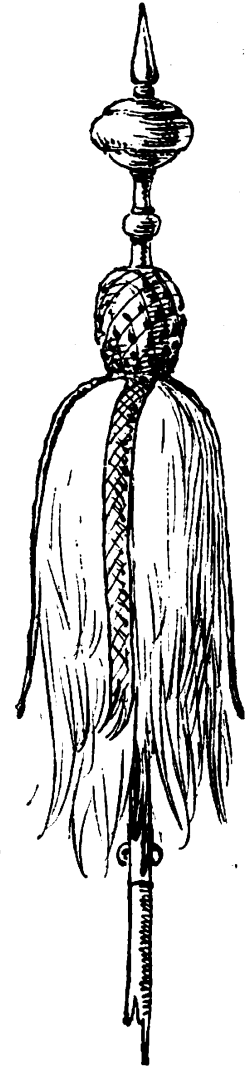
Однак сей реєстровий лад заведений за Жигмонта Августа і Степана Батория не був затверджений соймом і не мав правної основи. Крім того обмежував він число козаків найбільш до кількох тисяч, коли тимчасом уже за Батория нагромадило ся на Україні до 80 тисяч чоловіка, а через 50 літ перепись начислила більш як 500 тисяч таких людей, що козакували і хотіли бути вільними. Таке обмежене козацтва реєстровим ладом обмежувало свободу всіх інших там поселених людей і се викликало невдоволене на Україні, яке проявило ся опісля кривавою боротьбою козаків з Польщею.

До невдоволення народних мас на Україні причинила ся також і церковна унія задля того, що перемінив ся дотеперішній громадський устрій рускої церкви. Руский нарід здавна стояв усе за виборним правом і в церковнім і в суспільнім житю. До введеня церковної унії на церковні собори допускали не лише духовних але й світських людей. Всі посади духовні, від найнизших до найвисших, святих і владик, були виборні, а іменно святих вибирали парафіяни, а владик і митрополита вибирали церковні собори скликані з духовних і світських людей, а тепер іменувала їх церковна влада або Папа Римський. Тимто козаки виступили також проти церковної унії, котра змінила сей громадський устрій в рускій Церкві.

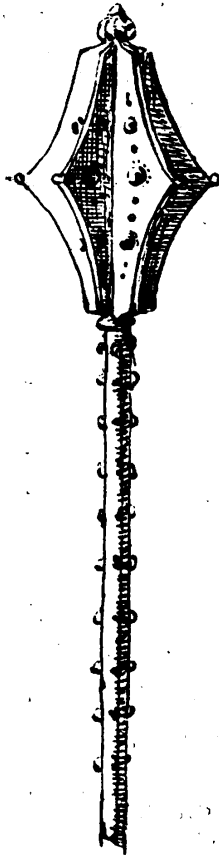
Але найбільше невдоволене викликали економічні причини. В другій половині 16-го столітя ціна збіжа

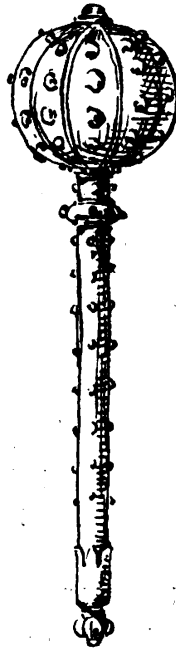
хоругва

бунчук

пірнач

булава

печатка

пішла страшно в гору і почав ся на великі розміри вивіз збіжа в німецькі краї на захід. Тимто чорноземні степи на Україні, пригідні до користної управи збіжа, набрали великої вартости, а дідичі випрошують собі у короля права на українські землі і займають для себе великі простори. Королівський уряд не знав добре українських земель і робив великі похибки з тим роздаванем земель шляхті. Так н. пр. оден Калиновский хитрощами виманив у королівського уряду для себе землі на цілі два повіти в Київщині. На Україні являло ся щораз більше таких шляхтичів з грамотами наданими їм королем і на тій основі забирали они собі простори землі вже заселені там давнійше селянами і козаками і робили їх кріпаками. Козаки не мали таких грамот на посіданє сих земель а володіли ними на основі права давного посіданя. Таким способом дійшло до ворогованя поміж шляхтою, а селянами й козаками вже задля самого посіданя, з економічних причин. Другою причиною сего ворогованя був новий урядовий лад, бо скоро доси вільним на тих землях селянам і козакам відібрано свободу і зроблено їх кріпаками, знесено також на основі польского права громадску самоуправу. Дідич, що володів людьми-кріпаками, став для них висшою урядовою інстанцією, а місце виборного суду заступив шляхотский, що судив після польского права.

Ось задля тих причин починає ся ворогованє і боротьба громадского, демократичного ладу, виробленого на Руси, з чужим їй і супротивним ладом шляхотским, аристократичним, перенесеним на Русь з Польщі. Перші почини сеї боротьби проявили ся місцевими ворохобнями (н. пр. під проводом Косиньского а відтак Наливайка), але не доводили до ніякого висліду і успіху. Кождочасне згнобленє такої ворохобні спричиняло відтак ще більший гнет, а польский уряд намагав ся ще з більшою рішучостю заводити на Руси новий лад і викликував тим нові повстаня, котрі знов не мали успіху. Причиною невдачі була недостача з'єдиненя руєких сил, всіх верств рускої суспільности. Польский уряд зумів роз'єдинити сили козаків і народу тим способом, що козакам обіцьювано наданє шляхотства і злучених з тим прав і приві-

леїв. Тимто в хвилі повстання, піднятого народом або непризнаними польською владою козаками (нереєстровими), козаки-реєстровці стояли на боці або помагали Полякам. Після кожного такого безуспішного повстання утікав всякий, що лише міг, на Запороже.

4. Петро Конашевич Сагайдачний.

Запорожска Січ прїманювала людей до себе тим, що там могли они жити таким громадским, рівноправним ладом, який нарід виробив собі споконвіку і безнастанно змагав до него. Але коли Україна не була безпечна від хижих наїздів Татар і Турків, то тим більше Запороже в близькім сусідстві татарських орд приневолене було безнастанно чатувати. До тогож трудно було Запорожцям прохарчувати ся на диких, безводних степах, они приневолені були жити промислом, а найзручнішим таким для них промислом була війна з Татарами й Турками. Ватагами нападають тому Запорожці і грабують побережа Чорноморя, Криму а навіть Малої Азії і тим завдають чимало клопоту польському королеви, котрому турецький султан грозив війною, наколи не здержить козацких наїздів.

З початком 17-го столітя являє ся на Запорожу Петро Конашевич Сагайдачний, що був там мало що не 20 літ кошовим. Він був родом із Самбора, в Гачині, і походив з тамошньої дрібної шляхти. В молодім віці вчив ся Сагайдачний в славній тоді школі в Острозі, а відтак опинив ся на Січи, де виявив зразу великі здібности політичні. Він був спосібний до великих починів, а при тім знаменитий полководець і організатор. Ще не будши кошовим, придбав він собі велику славу походом (в 1616 р.), в котрім здобув кріпость Варну, відтак на побережу Малої Азії Синопу і Кафу (на південнім побережу Криму), де був найбільшій торг бранцями (головно з України), котрих продавали звідтам до Туреччини і на всі побережа Середземного моря. Здобувши Кафу, визволив Сагайдачний силу українських невільників і невільниць, котрі рознесли его славу по Україні.

Сї походи Сагайдачного заповдївали чимало клопоту Польщі, бо турецький султан вимагав, щоби заборонено Запорожцям наїзди на Туреччину. Але се була якраз хвиля,

Петро Конашевич Сагайдачний.

в якій Польща потребувала помочи козацтва. Син польського короля Жигмонта ІІІ., королевич Володислав, вибраний царем в часї великого розладу в Московщинї,

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ-РУСИ.

5

хотів добути московський престіл і облягав Москву. Польське військо, не діставши належної йому заплати задля нестачі гроша в скарбі, почало бунтувати ся і розходити ся. Отоді згадали на Запорожців і королівський післанець поспішив на Січ та зробив умову з Сагайдачним, щоби з козаками пішов на поміч королевичови під Москву. За те імовірно дано Сагайдачному владу і над Київщиною, а визволивши королевича з біди, вернув Сагайдачний уже не на Січ а до Києва і звав ся гетьманом Запорожского війська.

Оттепер бажав Сагайдачний уладити справи на Україні, але перепоною сему станула трудність умов з Польщею. Шляхта, що становила сойм, не признавала козаків станом з політичними правами і сойм не хотів затвердити ніякої умови з козаками, хочби король як бажав наділити їх ширшими правами. Ломало ся отже обіцянка короля і тим підкопувало ся довіре до єго особи. Так був би Сагайдачний приневолений віддати Київ, який мав вельми важне значінє для України. Там почав він уже організувати козацкі полки, а селяни втікали від своїх панів цілими ватагами, сподіваючи ся тим способом дістати козацкі права і свободи. Навіть з Поліся, де було густійше населенє як на Україні, а нарід був більше пригнетений шляхтою, горнули ся селяни громадно до Сагайдачного і творили козацкі полки. Булоб отже дійшло неминучо до кривавої розправи між Польщею а козаками, колиб сойм не був приневолений до уступок козакам задля несподіваних грізних обставин.

Молодий і палкий султан Осман, що засів тоді на турецькім престолі, не добивши ся від Польщі погамованя козацких наїздів на Турків, задумав знищити Польщу і загорнути під свою владу Україну і громадив величезне військо. В таким грізнім положеню звернув ся король Жигмонт III. до Сагайдачного о поміч і зробив з ним умову. Сагайдачний вимагав, щоби православної церкві на Русі повернено давний виборний лад, а що тоді як раз переїздив через Русь царгородський патріярх, висвятив він сїм епископів і київского митрополита Йова Борецкого, так що православні знов мали своїх владик. Крім того бажав Сагайдачний забезпечити більшу

свободу громадску козаччині. Перед тим отамана козаків-реєстровців і всю старшину козацку настановляв польський коронний гетьман і тим чином правили козаками ніби польські урядники. Сагайдачний вимагав, щоби отамана вибирали собі козаки самі, а польський уряд мав лише єго затвердити. Тепер і Сагайдачного потвердив король кошовим запорожского війська і він став звати ся гетьманом. Вправді сойм опирав ся потвердженю сеї умови короля з Сагайдачним, однак гроза турецької війни приневолила шляхту признати сї права козакам.

Султан Осман виступив з 30)-тисячним війском під Хотин над Дністром (в 1620 р.), Поляки вспіли зібрати під начальством Ходкевича ледви 72 тисячі війська, але привів їм на підмогу Сагайдачний 40 тисяч козаків. Перемога, яку віднесено над Турками, була головною заслугою Сагайдачного, єго розуму і лицарства, але сю славу перемоги оплатив він життям, бо на нещастє був тяжко ранений а вернувши з бою до Києва, небагом умер там (1622 р.). Перед смертю записав він значну частину свого майна на львівську, київську і інші школи. Сю київську школу заложив він ще за життя, а опісля значно розширив її Петро Могила і она стала відтак звати ся Київсько-Могилянською колегією або академією.

5. Нові ворохобні козацкі.

Польща забула скоро підмогу, яку їй дали козаки в тяжкій пригоді з Московщиною і Туреччиною, а лад заведений Сагайдачним на Україні не довго удержав ся. Починають ся давні утиски, польський уряд вертає до давньої системи, а се викликає новий опір з боку козаків. Одно повстанє вибухає за другим, але Польща уміла все так повести діло, що коли не всіх, то хоч частину реєстровців мала по своїй стороні, а найбільш прихильників Польщі було між козацкою реєстровою старшиною. Тимчасом нерєєстрові козаки, Запорожці, стояли за рівноправністю селян і вступали ся за тим, щоби всему посполитому селянству надано такі права, які мали реєстровці, щоби знесено кріпацтво а улажено громадске

жите на Україні на основах рівности і волі як на Запорожю. Після смерти Конашевича-Сагайдачного всі, що не хотять попасти на Україні в крѣпацтво, утікають на Запороже, вибирають там гетьмана, котрого польський уряд не хоче затверджувати, а се доводить до нової боротьби між козаками і Польщею. Польський уряд намагає ся згнобити сї повстаня а хоч повстанцям иноді повело ся осягнути побіду над польським війском, здавлювано відтак кожде повстанє оружною силою, спійману козацку старшину і всіх проводирів карано звичайно лютою смертю, а народні маси важким гнобленєм і крѣпацтвом. Одначе таке гнобленє не тільки не доводило до покірливости а навпаки роз'ятрувало широкі верстви народні. Головним огнищем, з якого виходила понука до таких повстань і підмога, уважав польський уряд Запорожску Січ. Тимто польський коронний гетьман Конецьпольський придумав новий спосіб зломаня козаків. Він велів на південних межах України збудувати твердиню Кодак, осадив там сильну польску залогу, котра мала доглядати Запорожа, перехоплювати всіх, що з України втікають на Січ і тим способом втихомирити всяку ворохобню та спинити наїзди козацтва на Татар і Турків.

Однак се змаганє Польщі замість втихомирити, ще більш обурило Запорожців, они здобули твердиню Кодак, перебили польску залогу, а се було покликом до війни Польщі з козаками. До козаків пристає вже і селянство і тепер веде ся боротьба вже не за самі станові права козаків, а за права всего народу. Але й се повстанє, на котрого чолі (1638 р.) станув Острянин а відтак Гуня, не мало успіху, почім знесено козацкі свободи : зменшено число реєстровців на 1200, віднято їм право вибирати висшу старшину, польський уряд назначав полковників і отамана з шляхти а навіть з чужинців, яких нічо не лучило з руским народом і краєм. Давні рускі вельможі і дрібнійша шляхта щораз більше вводять в своїх сімях з латинською вірою польску мову і звичаї, відчужують ся від свого народу. Можні роди польських вельмож і спольщених руских панів заволоділи землями на Україні, повернули нарід в крѣпацтво, а над зломаним в своїм опорі козацтвом замість гетьмана настано-

влено комісарів. Українсько-руський нарід опинив ся отже в дуже труднім положеню, невдоволене захопило вже широкі верстви народні і потреба було лише іскри, щоби повстанє розгоріло ся великим полемієм по всій Україні.

6. Гетьман Зиновій Богдан Хмельницький.

Не минуло десять літ після останнього козацького повстаня, як серед козацтва виступив Хмельницький і підняв прапор боротьби за народну свободу. Незвичайною рішучістю і неперечним талантом зумів Хмельницький вбух невдоволеня широких верств руского народу вхопити в свої кріпкі руки і надати ему певну організацію, тривкий напрям і політичне значінє. Скривджений підстаростою Чаплинським, котрий Хмельницькому відобрав хутір Суботів а при тім канчуками на смерть побив єго малого сина, звернув ся Хмельницький до суду а відтак і до короля Володислава, одначе не осягнув нічого. Затямивши слова короля: „Ви лицарські люди, носите шаблі, а скаржите ся“, звернув ся зимою 1647 р. на Запороже і забезпечив собі поміч кримського хана, котрий тоді був у незгоді з Польщею, що не хотіла платити Татарам обіцяної данини (гарачу).

Невеликими силами почав Хмельницький боротьбу з Польщею, але она відразу станула на міцній основі через те, що весь нарід ждав лише нагоди до всенародного повстаня. В степах над Жовтими Водами*) і під Корсунем розбив він висланє проти него польське військо і забрав в полон обидвох польських гетьманів Потоцького і Калиновського. Тим способом Польща лишила ся без війська і гетьманів, а Хмельницький без усякої перепони дійшов аж до Білої Церкви**), де вже стали сходити ся до него селяни. Звідсіля видав Хмельницький універсали (грамоти) до українсько-руского народу, котрими взивав весь нарід до повстаня і обіцював всім таку

*) Річка вливає ся правобіч до Дніпра.

**) На полудні Києва.

свободу, яку мали козаки. На сей поклик встала вся українсько-руська земля до боротьби за волю, а нарід почав жорстоко розправляти ся із своїми гнобителями, по Україні потекли ріки крови а найбільш дістало ся

Гетьман Зиновій Богдан Хмельницький.

жидам-орандарям, що держали мастки від дідичів і визискували нарід. Під Білою Церквою почав Хмельницький в полки організувати ватаги прихожих селян, але замість

зараз рушити на Польщу, де вість про страшне знищенє польського війська викликала велике пригнобленє, прогайнував він чотири місяці на безуспішних переговорах з Поляками. Сею проволокою покориствовала ся польська шляхта і поставила своїм коштом військо під проводом трех начальників (регіментарів). Але в польськїм війську не було ладу, згоди і карности, так що заскочене нагло Хмельницьким, кинуло ся в ростіч під Пилявцями (недалеко ріки Богу). Тепер рушив Хмельницький з козаками і Татарами (під проводом Тугайбея) на захід, обляг Львів, де взяв великий окуп, щоби заплатити за поміч Татарам, а відтак пішов дальше до границь Польщі.

Тут починає ся вже непорядність Хмельницького. Він облягає зовсім непотрібно кілька тижнів твердиню Замостє (на границі Польщі) і висилає до Варшави на сойм послів, деяк раз мали вибирати короля по смерти Володислава і домагає ся, щоби вибрано Володиславового брата Яна Казимира. Соєм не мав відваги змагати ся проти сего і вибрав королем Яна Казимира а Хмельницький покинув відтак Замостє і вернув до Києва. В перших днях 1649 року віхав Хмельницький до Києва Золотими Воротами Ярослава, повитаний радісно народом і духовенством під проводом митрополита Сильвестра Косова а ученики академії величали єго в піснях „руским Мойсеєм“. Одначе українсько-руський нарід не був підготовлений політично, він бажав лише визволити ся зпід польського гнобленя і Хмельницький, ідучи за тими почуваннями народу, підняв прапор боротьби за волю, але не знав, що робити далі. Козацка старшина мала осьвіту, але оперту на польских підвалинах і поглядах. Її бажаня йшли до того, щоби заняти місце польської шляхти на Україні, але она не вмiла стати на широкій народній основі і подбати про рівноправність всіх верств суспільних. Широкі верстви українсько-руського народу не бажали такого ладу, який був в Польщі, они відчували лише свої кривди, але не вмiли ясно висловити своїх бажань, не знали як усунути сї кривди.

Вернувши зпід Замостя до Києва, дізнав ся Хмельницький, що Польща вирядила послів, щоби з козаками скласти умову. Він прийняв їх у Переяславі. З тих пере-

говорів не вийшло нічого, бо послы вважали козаків не окремим станом а набмним війском і вимагали по давньому установленя реєстрів, всі инші мали знов вернути до кріпацтва, а Хмельницький вимагав широких уступок, на які послы не мали права і війна мусіла почати ся наново.

7. Дальша війна, облога Збаража, бій під Зборовом.

Польські послы вернули з нічим а в 1649 р. почала ся дальша війна з Польщею. Хмельницький виступив в похід з кримским ханом Іслам-Гиреєм і зустрів ся з передовим польским війском під Збаражем, де оно зачинило ся під проводом жорстокого ворога козаччини, князя Яреми Вишневецького. Хмельницький обляг Збараж. Польський король Ян Казимир зібрав тоді посполите рушенє, себто покликав всю шляхту на війну і пустив ся на підмогу обложенцям. Дізнавши ся про се, лишив Хмельницький частину війска під Збаражем, а сам з другою частиною і Татарами виступив на зустріч королеви під Зборів, розбив польске війско і мало не взяв в полон самого короля. В тім безвихіднім положеню звернули ся Поляки до хана о підмогу. Хан нахилив Хмельницького до згоди і Хмельницький зробив з королем Зборівський договор, хоч мав спромогу взяти в свої руки весь польський табор, все війско і короля. Але він просить, щоби король прийняв єго послів і приймає услівя. подані Поляками.

По Зборівському договору признано 40 тисяч козаків у реєстрі, а всі инші мали вернути до давного послуху панам і до кріпацтва. Се була велика помилка Хмельницького і кривда заподіяна рускому народови, котрому Хмельницький обіцяв волю і рівні права. Православному духовеньству мали бути обезпечені права, признані ще за Сагайдачного, а православні владики мали засідати в сенаті (висшій палаті польского сойму). Громадка людей з давної рускої шляхти, що стояла при Хмельницькім, мала зажити прав польської шляхти. Одначе сей Зборівський договор не був затверджений соймом, бо польска шляхта вказувала на се, що король не має права

Хмельницький по Зборівським бою.

робити ніякої умови без згоди сойму і тим способом вся справа скінчила ся на нічім.

8. Бій під Берестечком. Білоцерківський мир.

Зборівський договір викликав на Україні велике невдоволеня, бо на поклик Хмельницького повстав весь на-рід, котрому обіцяно козацкі права і волю, а тепер крім одної частини, що ввійшла до реєстру, всі мали знов стати кріпаками. Хмельницький бажав тим направити свою по-хибку, що для кожного реєстровця казав приписувати трох або чотирох помічників, бо нібито одній семі трудно ставити козака до війська. Тим способом реєстер із 40 тисяч збільшав ся до яких 200 тисяч. Алеж і сям не можна було вдоволити всего народу. Хмельницький і ко-заччина починають в широких верствах тратити значіна проводирів народу, а хоч і опісля значні маси народні брали участь в боротьбі за волю, то се робили більше з завзятя проти Польщі або нераз і з примусу. В широ-ких верствах закипіла ворохобня а одною з головних причин невдоволення Хмельницьким було те, що Татари після Зборівського бою забрали багато людей в полон. Дійшло до того, що Хмельницький для удержання спокою покарав кількох завзятих полковників смертю. Тим не здержав він невдоволення і боротьба мусіла починати ся на ново.

Весною 1651 р. зійшли ся козаки під Берестеч-ком (на Волині), недалеко Бродів, із стотисячним поль-ским війском під проводом самого короля. Козакам прий-шло сто тисяч Татар на поміч, але сей бій випав неща-сливо для Хмельницького, бо хан покинув з Татарами боввище і захопив самого Хмельницького в полон, так що козаки лишили ся без гетьмана. Козаки вибрали Богуна наказним (заступником гетьмана), але бій скінчив ся їх повним пораженем, так що там їх згинуло 30 до 40 тисяч. Здавало ся, що козацка справа зовсім програна, але стало ся инакше, бо тут розходило ся о справу всего українсько-русского народу. Отже рішучість народних верств піддержала сю справу і вела її дальше.

Тимчасом Хмельницький видобув ся з татарського полону, вернув на Україну і почав збирати нове військо, так що міг розпочати дальшу війну з Польщею. Але польско-литовські проводирі почали під Білою Церквою переговори з Хмельницьким і так дійшло до Білоцерківського мира. Сей мир випав ще гірше для козаків, як Зборівський договір, бо реєстер обмежено тепер на 20 тисяч козаків і лишено їм лише київське воеводство а подільське і брацлавське мали заняти польські війська, всі інші мали вернути в кріпацтво.

Утомлений сею боротьбою, роздратовий невдоволенням народу оглядав ся Хмельницький за союзниками. Він навязав переговори з Семигородським князем Ракочим, мав також думку, зробити союз з Волощиною і для того постановив конче одружити свого сина Тимоша з дочкою волоского господаря (князя) Лупула. Хоч Лупул вагав ся, був одначе приневолений віддати дочку, коли Хмельницький вислав з Тимошем 20 тисяч сватів (козаків), як він висловив ся. В сїм поході розбив він польське військо під Батогом (недалеко від Брацлава), пересправляв також із Швецією, але ніхто не йшов єму з підмогою в боротьбі з Польщею.

Не вспівши з тими малими державами довести докористного союзу в боротьбі з Польщею, звертав ся Хмельницький до союзу з Московщиною. Довго вели ся сї переговори між Хмельницьким а царем Олексїєм Михайловичем, аж з початком 1654 року зробив Хмельницький умову на Переяславській раді з московськими боярами, заступниками царя. Реєстрових козаків збільшено на 60 тисяч, а козаки мали ходити за заплавою на царську службу. Признано стан козацький і міщанський вільними, тимто всі селяни вписали ся до переписи міщанами, щоби не попасти в кріпацтво. Але політичні права були вельми неясно уложені в Переяславській умові (не було сказано виразно, чи гетьман може переговорювати з чужими державами і чи московське військо має право входити на Україну). Московський уряд привик був до такого крутїйства і мабуть навмисне так неясно і невизначено зложив сю Переяславську умову, щоби опісля користувати ся сею неясністю і відбирати помалу права.

українсько-руському народови. Хмельницький злучив ся отже з Московщиною, але сам бачив, що не забезпечив добре самоуправи України і пережив лише на три роки Переяславську умову (умер в Суботові 1657 р.). Він не вмів покористувати ся тою силою, яку ему дав нарід, не мав потрібного політичного розуміння, а до того і нарід не мав потрібної освіти, щоби осягнути мету своїх бажань; нарід умів нищити ненависний ему лад, але не знав, як збудувати се, що ему було потрібне, як зробити Україну незалежною державою а навіть не вмів своїх бажань і домагань ясно висловити, хоч се відчував.

9. Руїна.

Після смерти Богдана Хмельницького настала на Україні вельми сумна доба, котру нарід дуже влучно назнаменував назвою „руїни“. Між українсько-руським народом настав великий заколот як раз тоді, коли треба було упорядкувати справи в краю. Тодішня суспільність не доросла ще була до того розуміння, що всі повинні бути рівноправні і задля того повстають дві партії на Україні, що мають зовсім супротивні змаганя, тягнуть в різні сторони. До першої партії належала більша часть козацких старшин, заможних козаків і деяких шляхтичів, що остали ще Русинами, та висше православне духовенство, котре не хотіло підлягати Московщині і бо-ратше міщанство. Ся партія намагала ся приєднати впливових людей, старшину козацку, бажала удержати самостійну управу (автономію) України з шляхотськими порядками і для того змагала знов до злуки (союза) з Польщею.

Друга партія, чисто народна, складала ся з по-снільства (селян) і біднійших козаків і не згоджувала ся із шляхотськими порядками, але не вмела ясно висловити, чого она бажає, який лад для неї потрібний. Не знаючи, як і що зробити, віддає ся своїм проводирам, але й сі не вміють поставити ясно справи і змагають так само до утвореня привілейованого стану, лише не з підмогою Польщі а Московщини. Отсе початок того шляхотського стану на

Україні, що витворився з підмогою Московщини з назвою дворянства.

Серед боротьби між сими двома партіями проявляється се погане змаганє, яке буває в політично слабо розвинтій суспільности, що боротьба не веде ся о громадські і державні справи, а між одиницями про особисті користи. Самолюбні потяги мають отже перевагу над громадськими справами.

Перша партія, (прихильників Польщі), намагався, перевести вибір гетьмана і завести з Польщею такі зносини, щоби для України забезпечити сяку-таку самоуправу. Друга, народна партія, не хоче признавати гетьмана, вибраного тамтою, вибирає собі иншого і звертає ся до московского царя о війскову підмогу. Цар радо посилав військо на підмогу, але користує ся сею нагодою, щоби помалу знищити Переяславску умову (зроблену з Хмельницьким) і обмежити самоуправу України. Скільки разів доходило до вибору гетьмана, виринали трудности, бо в Переяславській умові не було ясно означено, хто має право вибрати гетьмана. Се право належало ся нібито всьому народови, але в умові не висловлено виразно, з кого має складати ся така народна рада. Через те по смерті Хмельницького вибирають гетьманів на ріжних радах, часом вибрано гетьмана на радї козацкої старшини, на котру сходили ся всі козацкі старшини аж до сотника, деколи на козацкій війсковій радї (звичайно підчас походів), а иноді знов на чорній радї, на котрій збирав ся весь нарід. Очевидно, се було неможливо, щоби весь нарід зібрав ся, а сходили ся на таку раду не лише козаки, але й міщани та селяни, а позаяк не було на такій радї ніякої організації, кінчило ся звичайно галабурдою і бійкою.

Зпоміж гетьманів по смерті Хмельницького визначив ся безперечно талантом Іван Виговський і мав ясну та виразну ціль, союз з Польщею, але сему не сурив нарід. Се змаганє до злуки з Польщею перевів Виговський в Гадяцкій умові (1658 р. Гадяч в Полтавщині, на лівобережній Україні). З боку Польщі зроблено в сій умові великі уступки в користь українсько-русского народу. Україна (возводства кївське, чернигівське і брацлавське) мала бути у внутрішніх справах вільною, неза-

лежною державою, з назвою Великого Руского Князівства, злученого з Польщею. Всі уряди мали

Гетьман Іван Виговський.

заняти лише Русини. На Україні мали бути заложені два рускі університети і інші школи, а також печатні, де

можна би печатати всякі книжки. Гадяцка умова вдовольняла отже змаганям до самоуправи України, одначе на-рід не знав добре сих постанов, не розумів їх ваги, та й недовірював і був супротивний злуці з Польщею, а крім того не був певний, чи не заведуть знов кріпацтва, бо в Гадяцкій умові також не застережено ясно прав селян.

Скоро отже дійшла вістка до народу про Гадяцку умову, підняло ся таке загальне обуреня проти Виговського, що він ледви встиг спасти ся, кинувши гетьманську булаву. Настав між козаками великий розлад, оден за другим із старшин добиваєть ся гетьманської булави, а великий вплив має в тім Запороже і на-рід вибирає звичайно гетьманом сего, кого поручить Запороже. Після короткого і нездарного гетьманованя Богданового сина, Юрія Хмельницького, став гетьманом, поручений Запорожем, Брюховецький, на котрого і Запороже і на-рід покладали великі надії, одначе він не оправдав їх. Добувши булаву волею Запорожа і простого народу, іде він против інтересів народу а дбає лише про свої особисті користи. Щоби запевнити собі царську протекцію, іде він в Москву, з поклоном цареві, називає себе „царським холопом“, і робить там умову, в котрій згоджує ся віддати всі українські міста царським воеводам, а они вибирають по Україні податки. Коли козацка старшина і на-рід дізнали ся про сю умову Брюховецького, скинули єго з гетьманства і убили а через те і Запороже, котре доси предклядало кандидатів до вибору на гетьманство, втратило в очах козацтва дотеперішнє значінє.

Зпоміж гетьманів, які опісля держали булаву, визначив ся найбільш талантом Петро Дорошенко. Він зрозумів, що Україні трудно було тоді вже самій остояти ся о власних силах, обійти ся без чужоземної опори. Але з другого боку бачив він і те, що Польща і Московщина, в котрих Україна гляділа доси опори, користували ся тим, щоби обмежити самоуправу України. Тимто він оглядав ся за такою опорою в инший бік. Дорошенко бачив, що Волощина під турецкою владою дійшла до ладу і Турки не вмішували ся у внутрішні єї справи. Так загадав він піддати ся Туреччині а за підпору платити їй певну даннє. Одначе в українсько-рускім народі

вельми глибоко вкорінилася була ненависть до бісурманства, з котрим він провадив завзяту боротьбу

Гетьман Петро Дорошенко.

протягом двохсот літ, а тепер мав глядіти опори в бісурманах. Отже хоч освічені і патріотичні люди,

як київський митрополит Нелюбович-Тукальський і інші піддержували змагання Дорошенка і згоджувалися з його думкою, хоч він держав кілька літ гетьманську булаву, але не міг нічого вдіяти, бо сему рішучо противився нарід.

Для козаччини наближався час кінцевого морального розкладу, бо оно не могло осягнути цілі своїх громадських змагань і тратило віру в свої сили. Тепер серед козацтва виступали вперед люди, що дбали лише про себе, але не про козацтво, ані про нарід. Український літописець тодішній запевняє, що деякі люди, котрі висувалися наперед козацтва, були подібні Юді, що за срібняки продав Христа, тимто і не могли думати про свою погибаючу матір-Україну.

До таких поганих людей належав Павло Тетера, вибраний гетьманом правобережної України після Юрія Хмельницького. Він є наглядним прикладом, як тодішня освіта, наука, привички і суспільні погляди занесені з Польщі деморалізували українську суспільність, підготовляли зпоміж неї вірних прислужників шляхотської Польщі і розривали звязи українсько-руської суспільности з народом та доводили її часто до явного відречення від своєї народности.

Тетера так само побивався за особистими користями як Брюховецький, але добивався сего з підмогою польської шляхти, а притім виявляв він незвичайну жорстокість і старався позбути всіх визначніших людей, які могли стати йому в дорозі, посилав на них доноси і доводив до того, що їх або покарано смертю або в'язницею. Так позбувся він полковника Богуна, котрого покарано смертю, а митрополита Тукальського і Юрія Хмельницького заслано з його почину в Марієнбурську твердиню, де просиділи два роки. Але такі поступки викликували ще більше обурення проти Тетери, так що він був приневолений утікати в Польщу.

Серед такого внутрішнього розладу на Україні, коли кожда партія гляділа підмоги якоїсь сусідньої держави, кожда з тих держав господарювала на Україні якби у власнім краю. Наслідком того стала Україна справдешньою руїною. Кілька значніших полків козацких вигибло серед

такої межусобиці, багато козаків полягло на кривавих боввищах, інші попали в полон орди разом з жінками, а міста і села заросли кропивою. З одного боку Поляки і Татари на правобережній Україні, а многочисленні московські війська на лівобережній грабили і руйнували все і перемінили південну часть України в справдешню пустиню та винищили мало що не половину людности. Серед такого скрутного положеня нарід починає переселювати ся з правобережа в полудневу сторону Полтавщини, а коли й тут не стало місця, переселяє ся в нинішню Харківську губернію (Слобідська Україна), у Вороніжську і Курську губернію.

Ся руїна закінчила ся наостанку розшарпанем України поміж три держави: Польщу, Московщину й Туреччину. Утомлені довголітною боротьбою помирили ся Польща й Московщина в Андрусівськім мирі (1667 р.) і розділили поміж себе Україну: правобережну Україну забрала Польща, а лівобережну Московщина, а до того ще й Київ на правому березі Дніпра. Опісля*) обидві сї держави умовили ся ще з Туреччиною, що полуднево-східна частина Київщини і нинішня Херсонщина (край між долішнім Дністром а Дніпром) мають остати пустою і ніхто не мав там поселювати ся.

10. Гетьманованє Івана Мазепи.

Новий зворот в сій сумній добі руїни починає ся в історії України з гетьманованем Мазепи. Перед ним мав гетьманьську булаву на лівобережній Україні Самоїлович. Лівобережна Україна тоді доволі була заселена, бо сюди утікали з правобережної України цілі сільські громади. Одначе козацка старшина забула зовсім про змаганя і потреби народу а пильнувала лише своїх власних користий, дбала про се, щоби з підмогою московского уряду діставати для себе почести, маєтки і тим способом витворити з себе привілейований стан. Кождий з козацких старшин загарбує собі гарний маєточок, обдираючи

*) 1680 р. в Московскім, а 1686 р. в Бахчисарайскім договорі.

або поодиноких козаків, або цілі сільські громади і впро-
шує собі у московського уряду potwierdженє тих заграбле-
них маєтків. Таким поганим способом витворює ся про-

Гетьман Іван Мазепа.

тягом цілого столітя на лівобережній Україні з козацкої
старшини нова шляхта, що звала ся дворянами.

Се накликувало нове лихо на лівобережну Україну. Між старшинами повставала зависть, що одному повелося загарбати більший кусок землі, як другому, отже щоби позбути ся противника, посилали одні на других доноси в Москву. Так сипали ся тамтуди раз за разом доноси на старшин і гетьманів, а жертвою такого доносу, в котрім чималу участь мав Мазепа, упав також гетьман Самойлович. За те, що нібито Самойлович потайно порозумівав ся з Татарами і тим спричинив невдачі московського війська в поході на Крим, заслано єго на Сібір, а гетьманом на єго місце вибрала старшина Мазепа.

Мазепа був неперечно найбільш освічений серед українських гетьманів, щирий і горячий патриот, визначав ся справдешним талантом політичним і рад був бачити Україну самостійною державою, та зовсім ясно змагав до сеї ціли. Одначе прямуючи до самостійности й незалежности України, йшов Мазепа невідповідною дорогою. Він намагав ся вправді приєднати собі всю козацку старшину і дбав про утворенє окремого дворянського стану, котрий піддержував би єго в боротьбі з Московщиною, але не зважав зовсім на прихильність народу, на змаганє широких верств народних і їх потреби. Після взірця інших західних держав хотів Мазепа витворити сильну владу гетьманську, бажав стати могутним володарем України, а єю владу свою хотів оперти на шляхотским, дворянским стані. За весь час свого гетьманованя більш двох десятков літ заходив ся Мазепа витворити на Україні таку аристокрацію. Всі важнійші посади і землі роздав він своїм любимцям і з тих хотів утворити такий аристократичний стан, котрому надав назву „бунчукових товаришів“, а їх уряд зробив наслідним. Крім того старав ся Мазепа, щоби се будуче українське дворянство було культурне і освічене. Тимто за єго приводом висилала козацка старшина своїх синів на науку до заграничних шкіл а також на Україні заснував Мазепа різні школи, підняв Київську Академію до значія університету, з Чернігівської колегії утворив ліцей (висшу школу) і пособляв грішми, заводив печатні і переписував ся з ріжними ученими людьми. Але він сам бачив, що із сеї здеморалізованої старшини не буде добра для України.

і покладав надії на молоде покоління а крім того стягав до себе й чужоземну шляхту, і сим обузив проти себе широкі верстви народні, так що они почали проти него явно бунтувати ся.

На чолі тих широких верств народних став тепер Семен Палій на правобережній Україні, щоби довести знов до злуки правобережну Україну з лівобережною і з Запорожем.

Після умови між Польщею, Росією і Туреччиною мала південна частина Україна між долішнім Дністром а Дніпром остати пустинею. Але ледво зроблено сю умову, коли нарід з доволі густо заселеної України лівобережної почав переходити на сю пустиню, де була вельми добра земля, і там селити ся. Душею сего переселюваня і колонізації був Семен Палій, хвастівський полковник. Околиця Хвастова аж понад Бог та до Дністра почала скоро заселювати ся, бо нарід мав тут повну волю а Палій всіх заводив в козацтво. Але коли Палій почав щораз дальше з козаками посувати ся на Полісся і на Поділе і там заводити козацкий лад, випирати панів, а кріпаків-селян повертати в козацтво, повстала проти сему Польща. Палій звернув ся тоді за підмогою до московского царя і Мазепа, але цареві не на руку було задирати ся з Польщею, бо він воював тоді з Шведами і з Туреччиною. Тай Мазепа не радо споглядав на сю колонізацію Палієву, що кріпакам-селянам давала повну волю. Тимто Мазепа слав на Палія доноси московському урядови, бо бояв ся, щоби опісля Палієва козаччина із Запорожем і лівобережною чернию не знесли тих порядків, які позаводив Мазепа, не скинули его за его шляхотські змаганя з гетьманьства і не вибрали гетьманом Палія. Мазепа заманив Палія на раду до Бердичева, але замість ради увязнив его, а цар заслав его на Сібір в Єнисейск (1704).

Позбувши ся з підмогою московского уряду Палія і инших противників шляхотского ладу на Україні, змагав Мазепа тепер до осягнення своєї мети, щоби визволити ся зпід желізної руки царської і зробити Україну самостійною, незалежною державою. Найвідповіднішою хвилею здавала ся ему війна поміж шведским королем Карлом

а царем Петром. Мазепа сподівався, що Україна зможе визволити ся з-під Московщини і стати самостійною державою, наколи Шведи побідять царя. Колиж Карло з Шведами виправив ся на Московщину, заманив єго Мазепа на Україну, і обіцяв прийти єму в підмогу з козацким війском, одначе не міг єму достарчити більше як 5000 козаків. Під Полтавою (1709) побив цар Петро Шведів злучених з Мазепою, так що Мазепа і вся козацка старшина з Карлом була приневолена утікати в Туреччину до Бендеру над Дністром, де небагом Мазепа умер. Так програв Мазепа справу через те, що не звертав уваги на широкі верстви народу, а лише на вищий упривілейований стан.

Але не так щасливо як з Шведами закінчив цар Петро війну з Туреччиною, в котрій трохи що не попав в руки Турків. Лише хитрощами вспів цар визволити ся і тоді помирился з Туреччиною і з Польщею і зрік ся правобережної України в користь Польщі, та видав указ, щоби всі правобережні кольонії переселили на лівий бік Дніпра. Отоді почала ся на правобічній Україні нова руїна, переселенці переносять ся цілими громадами лівобіч Дніпра а через пів року правобічна Україна стала знов пусткою. Тепер почала Польща нову, шляхотську кольонізацію сеї країни. Оголошено, що хто буде селити ся там, буде мати трийцять літ слободи від усяких повинностей і буде працювати на себе а не на властителя землі, на якій поселить ся. З лівобережної України кинув ся отже нарід сюди і як швидко правобереже опустіло, так само тепер швидко знов залюднило ся. Але як минули сі слобідські роки, селяни були приневолені знов підлягати панам а навіть їх судови, кріпацтво вернуло знов і викликало невдоволенє поміж народом та криваві події, відомі під назвою гайдамаччини.

II. Обмеженє самоуправи на Україні.

Після нещасливого Полтавскою бою і явного повстаня Мазепи проти Московщини, почала ся вельми люта доба царської пімсти на Україні. Цар Петро обмежує

самоуправу, а до того ще роздає щедро землі своїм любимцям і прихильникам великими просторами, які нераз рівнали ся обшаром нинішнім повітам. Тай нарід почув важку царську руку. Щоби захистити південні границі своєї держави від татарських нападів, велів цар прислати десять тисяч козаків, сипати земляні вали від Волги до Дону, а на півночі над Ладожским озером провадило щорічно знов двацять до трицять тисяч козаків копальну роботу в багнищах, де опісля станула нова царська столиця Петербург. З нужди, голоду й холоду згнула там більша половина сих робітників і се остало на довгі часи в народній тямці.

Після Мазепи вибрано на царський приказ гетьманом Скоропадского, одначе се був чоловік слабої волі і так нездарний, що зовсім підлягав самовласній волі царя. Цар Петро установив в Глухові, тодішній столиці лівобічної України уряд, званий „Малоросійська колегія“, зложений з шести висших офіцерів московских, а головою сего уряду був бригадир (генерал) Веляминов. Ся колегія правила тепер Україною і давала прикази гетьманови.

Скоропадский умер небавом з журби задля такого занепаду України, а по його смерті звертає ся громадка сьміливої козацкої старшини, з наказним гетьманом (заступником гетьмана) Павлом Полуботком на чолі, до царского уряду з протестом проти обмеження свобод козацких і в обороні самоуправи України. Одначе ся козацка старшина не була також без вини, бо з кривдою народу загарбала багато козацких земель, тим то нарід не стояв за нею.

Сим покористував ся вельми хитро царський уряд і у відповіді на протест задля обмеження самоуправи, запитав їх, яким правом володіють они козацкими землями. Тим способом вказано відому вже стежку доносів, щоби роз'єднати нарід з козацкою старшиною. Посипали ся тепер доноси з всіх усюдів на старшину і на Полуботка, а тоді цар завізвав Полуботка і старшину до Петербурга до оправданя. Там увязнено їх і посаджено в темницях, де Полуботок небавом закінчив жите. По

єго смерти не вибрано вже гетьмана а управу України поручено Малоросійській колегії, котра діставала з Петербурга тайні порученя. Через кілька літ знесено Малоросійську колегію а Україна на короткий час відотхнула знов свободнійше, коли позволено вибрати гетьманом вельми освіченого чоловіка Кирила Розумовського (1748

Наказний гетьман Павло Полуботок.

до 1764). Він бажав передовсім двигнути просвіту на Україні а відтак вернути давню самоуправу, але коли на престолі засіла цариця Катерина II., неприхильна змаганям гетьмана, зложив він свій уряд. З того часу не вибрано вже гетьмана. Цариця Катерина видала 1764 р. маніфест, котрим знесла гетьманський

уряд а управу України, названої тепер Малоросією, віддано московському генерал-губернаторови Румянцеву.

12. Внутрішній лад на Україні за козаччини.

Внутрішній устрій на Україні за часів козаччини не був докладно уладжений. Верховна влада належала до всего козацького війська, зложеного із старшини й товариства, а начальником був гетьман. Одначе не було певної установи, звідки має гетьман сю начальну владу. Гетьмана вибирали на ціле житє, а після смерти Богдана Хмельницького було змаганє, щоби гетьманський уряд остав в єго родині і задля того вибрано гетьманом єго сина Юрія. Але опісля се змаганє понехано і гетьманський уряд остав і на дальше виборним і досмертним.

Другим орґаном верховної влади на Україні була рада, що нагадувала староруске віче. На раду сходило ся все козацтво, але рада збирала ся не в певних означених речинцях, а тоді, як було потреба, часом на візване гетьмана, а деколи й проти єго волі. Було три роди такої ради. Звичайно збирала ся на раду вся старшина генеральна (себто висша) і полкова, починаючи з сотників. Така рада вибирала гетьмана, оголошувала сей вибір козакам, котрі приймали сей вибір. Але деколи збирало ся на вибір гетьмана все козацтво, наколи можна було всіх про се сповістити. Часом знов сходило ся на раду не тільки все козацтво, але й міщани й посполиті (чернь, черняки) і се була чорна рада. Очевидно, що й чорна рада не могла бути загальними сходами всего народу, приходили лише сї, що ближе жили або були сповіщені про такі сходи.

Із сего видно, що не було установлено ані певного речинця, коли рада має збирати ся, ані не було означено докладно, коли та або инша рада сходить ся, бо кожда з тих трех рад мала по звичаю однакову силу і вагу. По довершенім виборі гетьмана, звертала ся рада до короля о єго потвердженє, запевняючи, що вибрано гетьмана після давного звичаю (по старині). До половини 17-го столітя польський король затверджував вибір геть-

мана, а без такого затвердження уважано вибір неправним*). Король посилав окремим посольством на знак potwierдження гетьманські клейноти (знамена влади): булаву, бунчук**), хоругву і бубни. Після Хмельницького затверджував гетьмана тим самим способом царський уряд.

Гетьман був не лише начальником всего війська козацького (гетьман війська Запорозького), але й найвищим судією і адміністратором (управителем краю). Він видавав в грамотах (універсалах) із своїм підписом і печатію військовою накази що до краю і мав вельми важне право: роздавати землі. Окрім сего мав гетьман право збирати податки, звичайно торгові і з промислу або ремесла. В останніх часах козащини установлено окремого урядника для заряду скарбом, що звав ся генеральний підскарбій (як нинішній міністер скарбу).

Гетьман і козацька старшина жили з доходів маєтностей (міст, сіл і земель) для них призначених. Гетьмана окружала генеральна старшина (висші урядники).

Генеральний обозний був першим після гетьмана, менше більше як нині міністер війни, мав підчас війни ставити і укріпляти обоз (табор), розкватировувати військо і т. и. Другим був генеральний писар (як в деяких теперішніх державах канцлер). Він був начальником генеральної канцелярії. Генеральними писарями були звичайно люди з висшою освітою, що вийшли з Київської Академії. Через руки генерального писаря, котрого знаменами була печатка й каламар, переходили найважливіші письма (універсали гетьманські) і переписка з чужоземними державами.

Генеральні судії (було двох) мали догляд над судівництвом всего краю і були по черзі предсідателями при розправах в генеральнім суді, що був найвисшою інстанцією в краю.

*) Король Баторий надав Запорозькому війську герб (печать), що зображав пішого козака з мушкетом на плечі.

**) палиця украшена кінськими хвостами.

Генеральні осавули були головними урядниками, що виконували гетьманські окремі поручення, (як нинішні ад'ютанти). В раді генеральної старшина засідали також: генеральний хоружий, що носив хоругву на військових парадах і в поході, і генеральний бунчучний, що носив бунчук яко знамя гетьманської влади.

Україна ділила ся на області звані полками, як нині в Росії губернії або у нас повіти. Зборівська умова установила 20 таких полків, а іменно 10 на правобережній а 10 на лівобережній Україні. Полком правив полковник (часом вибраний, деколи назначуваний) з полковою старшиною подібною, як була при гетьмані. Полковник мав подібні знамена як гетьман, лише замість булави мав пірнач, котрий носив на війні і при всяких нагодах. Полки ділили ся на сотні (але деякі полки мали не 10 але більш, часом 20 до 24 сотні), а начальником сотні був сотник. Вся організація краю була отже устроена на військовий лад.

Вся людність на Україні ділила ся на стани. Козаки були головним станом, але число їх змінювало ся. Спершу польський уряд признавав лише 6000 козаків, що були записані в реєстрі. В Зборівській умові збільшено се число на 40 тисяч, а по Білоцерківській умові зменшено на 20 тисяч. В Переяславській умові установлено число козаків на 60 тисяч, а для всіх інших, що не були вписані до сего реєстру, виведнав Хмельницький від московського уряду признає особистої свободи. Гетьман наділяв козаків більшими або меншими пайками землі, а у 18 століттю надавано вже землю з людьми, значить селяни, що сиділи на тій землі, обовязані були давати власникам землі податок роботою два а пізнійше кілька днів на тиждень. Ся панщина довела опісля до закріпощеня селян.

Людність полкових і сотенних міст звала ся міщанами. Попри сї міста було кілька таких, що ще з польських часів правили ся маґдебурским правом.

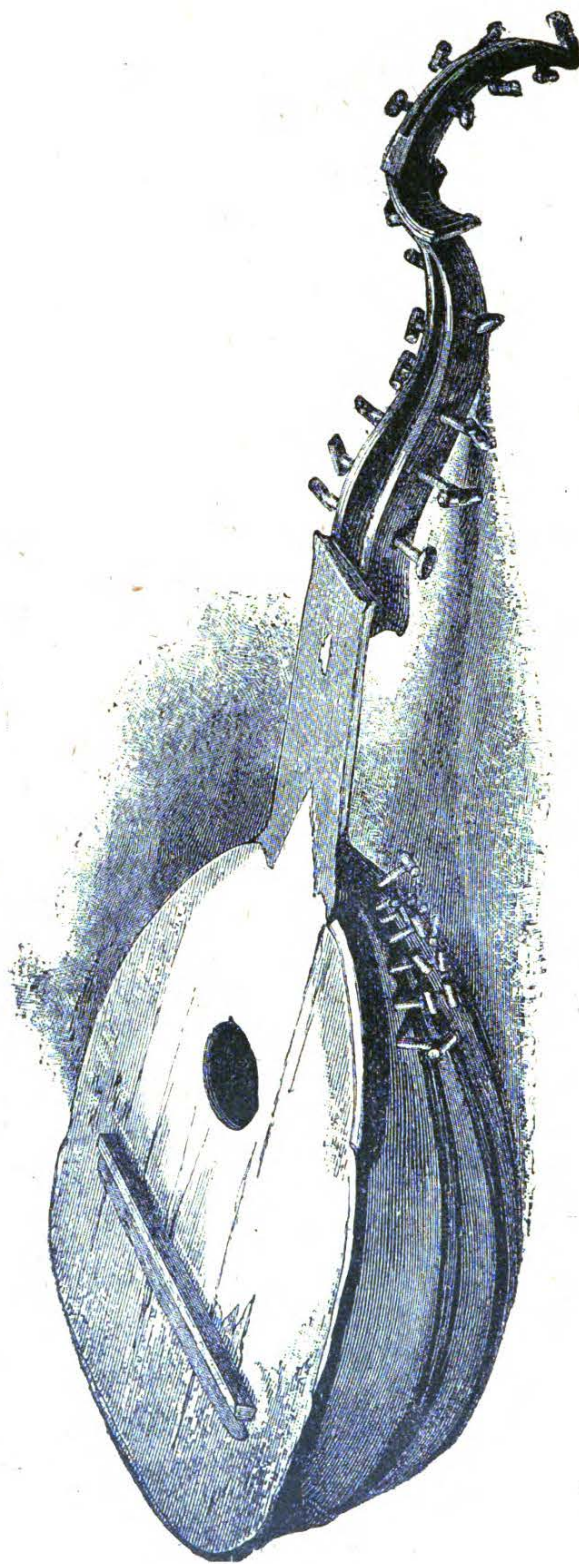
Було ще на Україні небагато рускої шляхти, що прилучила ся підчас повстаня Хмельницького і вписала ся до козаків.

Сидячий Запорожець.

Одежа Запорожця.

Торбан.

13. Гайдамащина і коліївщина.

Коли після турецької війни цар Петро (1711 р.) помирился з Польщею і в користь Польщі зрік ся правобережної України, почала ся там шляхотска кольонізація слобідска (див. стор. 86). Але як минули слобідські роки, були селяни приневолені знов підлягати волі і судови дідича, вертати в кріпацтво. Обурений новим кріпацтвом нарід почав знов боротьбу за свою волю, але не мав уже сили стати до отвертого бою з польським війском. За проводом козаків з Гетьманщини або з Запорожа збирали ся ватаги селян не тільки по степовій Україні але по лісах та байраках на Полісю, на Волині й Поділю. Під проводом ватажків нападають они і нищать панські маєтки, руйнують замки і убивають панів а сю ворохобню називають гайдамачиною. Такі прояви гайдамащини бували вже й в давніших часах від 15-го столітя почавши в ріжних околицях нинішньої Галичини а особливо в Карпатах, де ще у 18-ім і з початком 19-го столітя виступали ватаги опришків, а поміж ватажками вславив ся іменно і остав в народній памяти Довбуш.

Спершу ся гайдамащина на правобережній Україні мала прикмети розбишацтва; але чим більші збирали ся ватаги гайдамацкі, почали они організувати ся добре їм відомим козацким ладом так, що перегодом гайдамащина перейшла в загальне народне повстанє. Се повстанє зване коліївщиною прибрало іменно великі розміри в 1768 р. Сему гайдамацкому рухови спочували також монахи деяких українських монастирів, а між тими найбільш визначив ся Мотроненьський монастир. На чолі гайдамацкої ватаги станув Максим Залізняк і з'явив ся під Чигрином, а тоді цілі громади приставали до гайдамацкого війска, узброєні, чим лише можна було, грабували всяке добро, палили оселі і мордували своїх гнобителів. Шляхта, залякана таким наглим розростом гайдамащини, гляділа захисту в Умані, в укріпленім замку гр. Потоцького, котрий мав численний відділ надворних козаків для оборони. Але їх сотник Іван Гонта перей-

шов з козаками до Залізняка і спільно з ним вимордував зібрану там шляхту і жидів. Тим способом скоїла ся справдешня політична революція проти Польщі. Оттоді прийшла Польщі в підмогу Московщина, бо се було не на руку Московщині, щоби на Україні повставала на ново вільна козаччина. А саме тоді також коло запорожского кошового Кальнишевского почала скупляти ся громада людей, що думали викликати в Польщі повстанє, злучити правобережну Україну з Запорожем і відновити гетьманство. Московщина мала тимчасом на думці вкупі з Німеччиною поділити підупалу Польщу і для того нерадо гляділа на гайдамацке повстанє. Цариця Катерина II. вислала отже військо під Умань. Старшину гайдамацку заманено до московского табору, Гонту і інших польських підданих видано Польщі, де їх зараз покарали лютою смертю, а скоро не стало ватажків, не могли гайдамаки вести боротьби. Розпочали ся тепер судові розправи над увязненими гайдамаками і всіма тими, що з ними спочували, до судів сипала ся безліч доносів, а польський уряд виконав над ними страшну пімсту.

Так закінчило ся останне криваве намаганє, останній страшний протест українсько-руского народу проти наложеного єму підданьства, се була остання проява довговікової боротьби самого народу за волю.

14. Зруйнованє Січи.

Після Палія загинуло козацтво (около 1713 р.) на правобережній Україні, а по знесеню Гетьманщини царицею Катериною II. (1764 р.) також на лівобережній Україні. Тоді то остала ще одиноким пристановищем козаччини Запорожска Січ. На Січі задержали ся найбільш ще погляди про давний вічевий лад і сї погляди виявили ся в народнім, громадскім, рівноправнім устрою, котрий припадав найбільше до вподоби українсько-рускому народови. Підчас всенародного повстаня за Хмельницького дійшло Запороже до найбільшої поваги і значія, бо Запороже вибрало єго гетьманом і дало єму

першу війскову поміч а відтак пристав до сего почиву весь нарід. Запороже було сею військовою школою, з якої виходили найліпші войовники, заправлені і вишколені в безнастанній боротьбі з Татарами й Турками. Оно мало для того і великий вплив на гетьманську політику. Але хоч нарід глядів на Запороже як на свого провідника, то й там не було добре розвигото політичного розуму. Особливо коли з підмогою Запорожа Брюховецький добив ся гетьманської булави хитрим способом, а відтак повернув справу в некористь народу й козацтва, почала занепадати повага Запорожа.

Після Переяславської умови Запороже також признавало над собою зверхність Московщини, але московський уряд не втручав ся у внутрішні справи і Запороже управляло свобідно своєю військовою областю між долішним Богом а Доном. Осередком Запорожа була Стара Січ, де нині сего Капулівка. Вся область Запорожа була поділена на 8 паланок, а що до військового устрою на 38 куренів, котрими орудували виборні атаману курінні.

Поміж запорожськими кошовими отаманами визначив ся на початку 18-го століття Кость Гордієнко, сучасник Мазепи, і він найкрасше з усеї запорожської старшини порозумів Мазепині змаганя до осягнення самостійности України. Тимто Гордієнко до самого останку піддержував Мазепу і остав єму вірним навіть тоді, коли козаки і посполиті покинули єго а станули по стороні царя Петра. Зате мала царська пімста досягнути також Запорожську Січ. Цар велів зруйнувати Стару Січ, а тоді Запорожці з Гордієнком були приневолені в кримській області, при устю Дніпра (коло нинішнього міста Алешки), оснувати Січ (що була там 1709 до 1734 р.). Колиж Московщині знов було потрібно помочи Запорожців у війні з Туреччиною, зроблено з ними умову, що ведалеко від колишньої Старої Січи могли оснувати (коло нинішнього села Покровска в Катеринославщині) Нову Січ, хоч там вже не мали Запорожці такої свободи, як давнійше, бо стояли під доглядом київського генерал-губернатора. Перед панщиною почали селяни з України утікати на

Нову Січ і там організували ся головно гайдамацкі вагати, а Запорожці давали їм головну поміч і провід.

Але Запороже в таким виді доживало свого віку, бо не було вже потреби вести дальше боротьбу з Татарами і Турками. Сусідні Запорожу землі дістали ся в руки Московщини, а хоч Запороже мало просторі області, не уміло ними користувати ся і їх заселити. Тільки останній кошовий Петро Кальнишевский зрозумів се і почав дуже пильно дбати про заселенє запорожских земель. Всіх селян, що втікали з Польщі, наділяв він даром землями так, що протягом десяти літ на областях Запорожа повстало кількасот сіл, а в кождім ставив він церкву і школу накладом січового скарбу. Попри те задумав Кальнишевский покористувати ся тодішнім гайдамацким повстанєм на Україні, щоби від безсильної в тім часі Польщі відбити правобічну Україну, злучити її із Запорожем і так утворити окрему самостійну державу.

Сі заміри Кальнишевского зрозумів московский уряд, розвідав про се київский генерал-губернатор Румянцев і російські війська зараз виступили, щоби згнобити гайдамаччину. Колиж Московщина упорала ся з турецкою війною і з бунтом, який счинив ся в її власних областях, постановила знести Запорожску Січ. Цариця Катерина II. веліла на Січ вислати військо під начальством полковника Текелія (Мадяра), котрий хитрим способом заманив до себе запорожску старшину, увязнив її і вислав в Петербург, звідки заслано її в Сібір а 84-літнього кошового Кальнишевского в Соловецкий монастир*), де він в тісній темниці мучив ся в страшній неволі 26 років (умер там 1801 р.). Царским указом (1775 р.) знесено Запорожску Січ а давні запорожскі землі названо „Новоросією“. Частина Запорожців вступила в російську кінницю, а друга частина втікла в Туреччину і заснувала в Добруджі**), в землі відступлений султаном, нову Січ, і ще сьогодні живуть там їх потомки по селах.

*) Соловецкий монастир на островах в Білім морі (на північнім березі Росії), де засилали людей за вольнодумні погляди.

**) Сегодня Добруджа належить до Румунії.

Колиж опісля знов треба було московському урядови Запорожців до війни з Туреччиною, став любимець цариці, князь Потемкин набирати коваків в пікінерські полки і сему війську, що звало ся Чорноморцями, назначив землі понад Чорноморєм а відтак велів їм переселити ся над річку Кубань, де й доси живе се Кубаньське військо перемішане з московськими козаками.

Таким способом щезла остання тверднтя самостійности українсько-русского народу, а запорожські землі роздаровано московским та німецьким панам. В 1783 р. цариця Катерина завела на Україні кріпацтво, себто підданчу неволю, роздавала разом із землями сотні тисяч селян і колишних козаків в підданство панам, що звали ся дворянами. А як колись рускі вельможі, заманені користями і сьвітlostю польского двора королівского, повинули свій нарід і стали Поляками, так і тут давна старшина козацка і останки рускої шляхти, що стали дворянами, приманювані царскою ласкою і користями, відцурали ся свого народу і змосковщили ся.

IV. Українсько-руский нарід під владою Австрії й Росії.*)

Внутрішнім розладом і самоволею шляхти дійшла Польща до того, що під koniecь 18-го століття Австрія, Росія і Пруси розібрали сю державу і поділили поміж собою. Тоді то й рускі землі, що були до того часу під

*) Українсько-руске населене в Росії можна лише в приближеню обчислити на основі переписи з 1887 р. не менше як на 27 мільонів. В Австрії виказує урядова перепись з 1900 р. Русинів в Галичині: 3 мільони і 75 тисяч, але в дійсности треба числити около 3 мільони і 200 тисяч, а на Буковині около 298 тисяч. В Угорщині урядова перепись виказує 429 тисяч Русинів, але в дійсности є їх понад 450 тисяч.

владою Польщі, перейшли під иншу руку. Більша часть руских земель (Біла Русь, Поліся, Волинь, правобічна Україна і східне Поділе аж по Збруч) припала Росії, а західну часть Поділя (від Збруча), частину Волині і Червону Русь дістала Австрія. Сі рускі землі прилучила тодішня цісарева Марія Тереса (з родини Габсбургів) до Австрії під назвою королівства Галичини і Володимирії (1772 р.) на тій основі, що вже в 13-тім століттю Червона Русь належала до угорської корони (гл. стор. 19. примітка) а Марія Тереса була також королевою Угорщини. Від Туреччини дістала опісля Марія Тереса частину Молдавії і прилучила до Австрії під назвою князівства Буковини (1775 р.)

І. Україна під владою Росії.

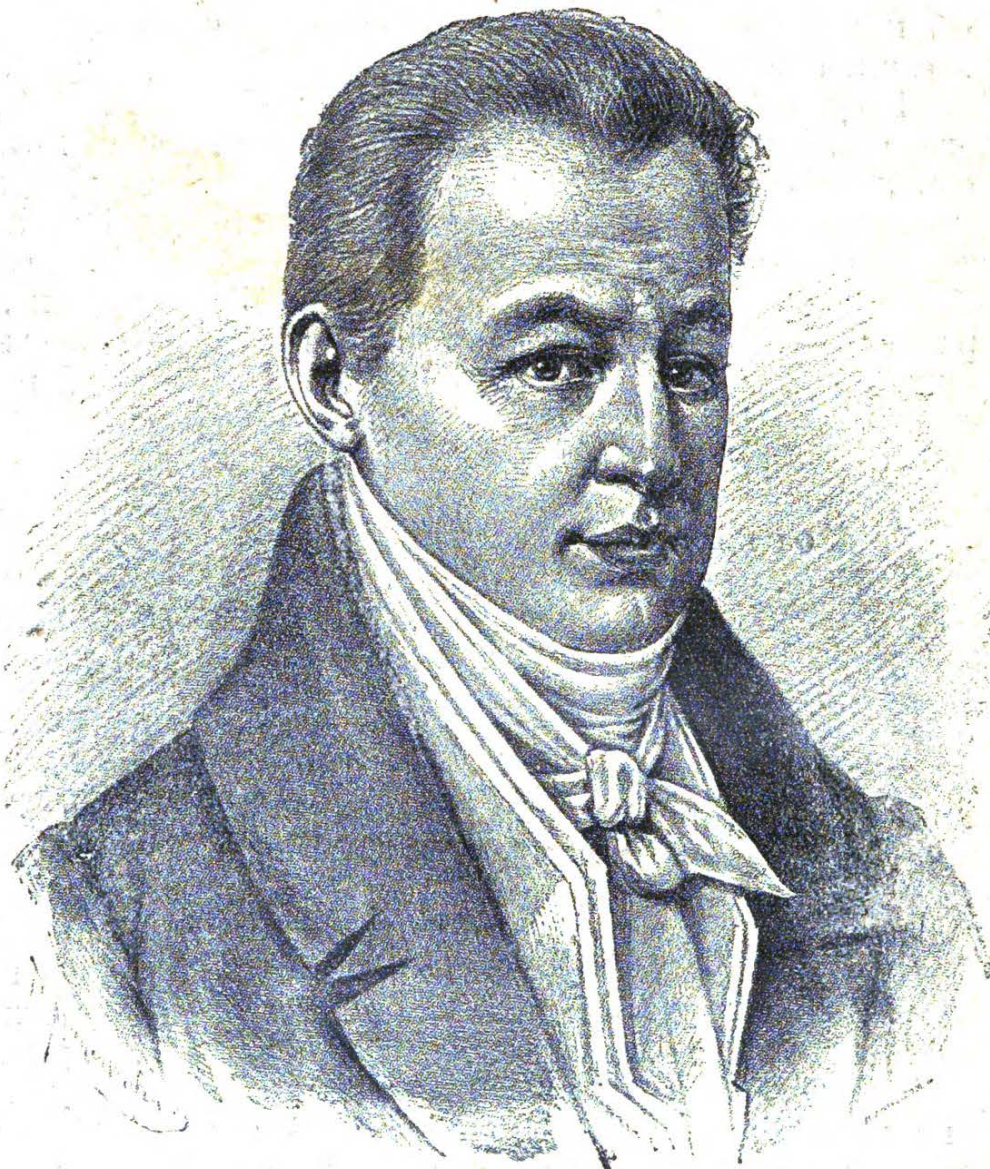
Знесенє Гетьманщини і зруйноване Січи царицею Катериною II. знищило останки самостійности України, а заведене нею кріпацтво довело селян до повної неволі. Занепала просьвіта, духовенство щораз більше відчужувало ся від народу, а нащадки колишних козацких старшин і православної рускої шляхти, ставши російськими дворянами, по більшій части забули про свій нарід і змосковщили ся. Одначе на Україні ще доволі живі були спомини про недавну бувальщину, а по українських хуторах ще не перевели ся були й такі люди, що й по переіменованю на російських дворян, не цурали ся предківських українських звичаїв, і рідної мови та в домашнім побуті не соромили ся бути похожими на кріпаків і майже зрівнаних з кріпаками козаків. Під кінець 18-го столітя, коли Україна так занепала, починає в західно- і середньо-европейських державах будити ся поміж заневоленими і пригнетеними народами сьвідомість права на своє питоме народне житє. Ріжні народи починають дбати про се, щоби розвинути свою сьвідомість, жити своїм житєм та розвивати ся по своїй волі.

Отже й поміж осьвіченою верствою української суспільности починає ширити ся помалу західно-европейска просьвіта і нові европейскі думки та погляди про волю

і права чоловіка. Сини колишних старшин козацких здобувають собі науку на заграничних університетах (найвисших школах) в західній Європі, приносять з європейською наукою вільні думки та нові погляди на Україну а в своїх писаннях виступають проти тодішнього політичного і суспільного ладу на Україні. При самім кінці 18-го століття (1798 р.) звертає ся в Полтаві Іван Котляревский в своїх творах до народу его рідною, понеханою, під сільску стріху випертою мовою і своїми писаннями починає нову добу в українсько-руськім письменстві. Трохи пізнійше збирає ся в Харкові коло Григорія Квітки (Основяненка) ціла громада свідомих Українців і починають трудити ся на ниві рідного письменства. Відтак у Києві заснувало ся Братство св. Кирила й Методія (1847 р.), до котрого пристали найвизначнійші українські письменники Шевченко, Костомарів, Куліш і інші. Попри розвиток рідної мови й письменства поклало собі се братство також політичну задачу, а іменно бажало довести до знесення кріпацтва і до рівноправности всіх верств суспільности перед законом, до свободи слова і віри.

Одначе російський уряд за царя Миколи I. споглянув на сї змаганя кирило-методіївських братчиків грізними очима, мов би то они загрожували істваню держави, увязнив їх і розіслав в далекі сторони Росії а Шевченка віддав в салдати і вислав в пусті степи над Каспійським озером в Азії. Настала вправді опісля пільга за царя Олександра II. (в 1861 р. знесено кріпацтво, до чого головно причинив ся кріпацький син Шевченко своїми огненними піснями, хоч сам не дожив сеї радісної хвилі), українські письменники вернули з неволі і стали знов трудити ся на ниві рідного письменства і просвіти, але всеж таки українсько-руський нарід не має там горожанських прав, українсько-руська мова не має там приступу ні до церкви, ні до школи ані до уряду. Але при всім тім заневоленю не завмер там українсько-руський нарід а видає щораз більше свідомих учених, письменників і патріотів. Відкрите памятника Котляревського в Полтаві (1903 р.) і святкованє ювілею Лисенка в Києві, у Львові і в Чер-

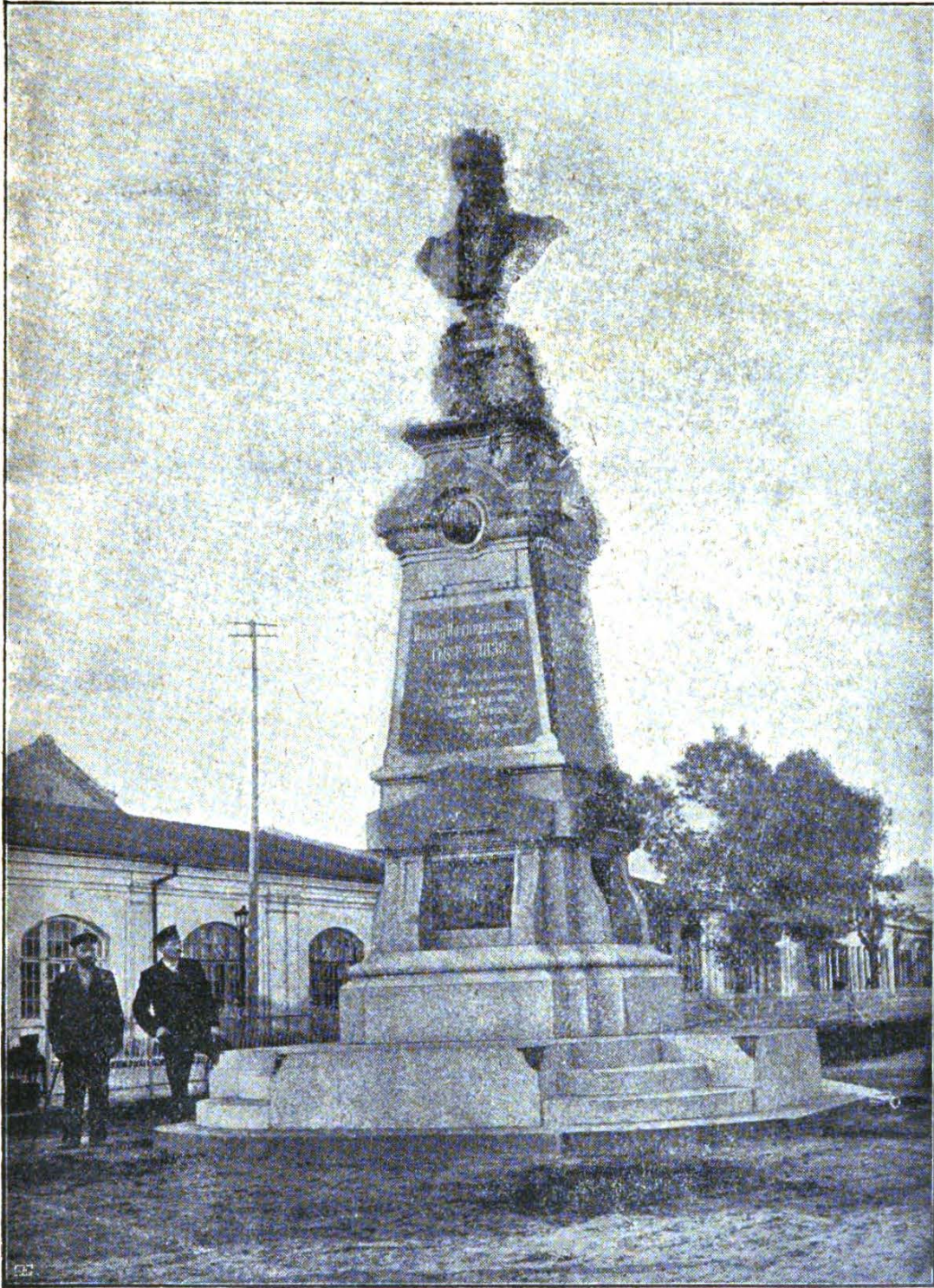
нівцях*) стає певним доказом, що українсько-руський нарід свідомо почуває ся одноцільним і самостійним та окремішним від польського

Іван Котляревський.

і московського і здобуває собі уже признанє і на широкім світі.

*) На сих святакованях в Полтаві і в Києві було також чимало Русинів з Галичини й Буковини.

Памятник Котляревского в Полтаві.

Тарас Шевченко.

2. Галицка Русь під владою Габсбургів.

Галицка Русь перейшла (1772 р.) під владу Габсбургів після розбору Польщі вельми прибито важким і довгим лихолітєм. Руску народність зберегли тоді на Галицкій Русі лише селяни-хлібороби, недобитки міщан, виперті на передмістя та вчасти зубожіле і неосвічене духовенство, котре не мало потрібної науки для народного провуду. Марія Тереса а особливо славний, вельми освічений і людяний син її цїсар Йосиф II. дбали про поліпшенє долі і просьвіту селян.

Цїсар Йосиф II. уважав хліборобство підвалиною богатства краю, а селян найважнїйшим станом, що своєю працею годує і збогачує всі инші верстви суспільні. Тимто постановив зробити все, що могло піднести сей стан. В 1782 видав Йосиф II. патент, котрим також в Галичині знесено підданське невольництво. Селяни-хлібороби оставали ще й дальше паньскими підданими, робили панщину (найбільше 3 дні в тижні), платили дїдичам данину, одначе не були вже привязані (прикріпощені) до рілі, а могли переносити ся на инше село, наколи були невдоволені своїм дїдичом, та могли бодай голоруч іти в сьвіт, глядіти собі зарібку або ремесла. Селянин міг уже без дозволу дїдича женити ся, віддавати своїх дїтий до шкіл або ремесла, став отже чоловіком, що має своє серце, своє житє, мав відкриту дорогу до науки і просьвіти. Цїсар Йосиф II. позволив селянам жалувати ся на кривди і самоволю в цїсарских судах (бо доси з польских часів підлягали селяни судови дїдичів).

За Йосифа II. (1789 р.) вїйшло також в житє нове оподаткованє, основанє на першїм катастральнїм помірі. Грунт мав служити хліборобови до власного удержаня і житя а тільки те, що лишало ся із сего доходу, мало зістати в части державі, в части дїдичеви. А іменно з кождих 100 ринських гуртового доходу з ґрунту мало лишати ся хліборобови на прожиток і господарство 70 ринських, а останні 30 мали бути поділені між державою а дїдичом. Не досить, що оподаткованє рівномірно досягало панів і підданих, але панщина і данини хлібо-

робські були значно вменшені. Але найважніша зміна, яку вводив сей цісарський патент, була, що податкова повинність підданих була обчислена на гроші, а всяка панщизняна робота, обсипи і всілякі данини натурою мали бути перемінені на грошову данину. Окрім того розпорядив цісар Йосиф II., щоби закладано по селах громадські шпіхлірі для підмоги підданим в часі переднівку або голоду. Йосиф II. зрозумів отже, що треба оперти ся на селянстві і допомогти ему до свобідного розвитку і скріплення, а до обмеження власти шляхти.

Цісар Йосиф II. порозумів, що в Галичній живуть Русини і дбав також про се, щоби убоге, непросвітне і понижене руске духовенство двигнути із сего занепаду і забезпечити ему потрібне образование*). У Львові заснував цісар Йосиф університет (1784 р.***) і велів деякі науки подавати там в рускій мові, але тодішні Русини не вміли сим покористуватись для розвитку науки в рідній мові, не розуміли сего, що можна говорити й писати про наукові справи живою мовою народу, а намагали ся учити церковно-славянським язиком, отже цісарска постанова не принесла рускому народови бажаної користи. Цісар Йосиф приказав також, щоби всі урядові розпорядки були оповіщувані також рускою мовою і тим бажав руску мову зробити рівноправною з иншими і вчинити її мовою краєвою і народною.

Із смертю Йосифа II. у великій часті щезли его розумні постанови і на цілих 50 літ завмерло поліпшене долі селян-хліборобів. Настали знов важкі часи для руского народу, бо не тільки знесено рускі виклади на університеті, але польске духовенство і шляхта опирали ся

*) Вже Марія Тереса заснувала 1776 р. при церкві св. Варвари (що є й до нині у Відні) духовну семінарію, кстру знесено 1893 р. Із сеї семінарії вийшло багато вчених і свіглих Русинів, що положили перші підвалини до красшого розвитку рускої народности. Цісар Йосиф II. заснував 1783 р. у Львові духовну семінарію, котра є тут і до нині, і поручив, щоби питомці сеї семінарії учили ся катехизувати, проповідувати і писати в живій народній мові рускій.

**) Сей університет знесено опісля (1808 р.) і доперва цісар Франц I. відновив его в 1817 р., де він є до нині.

домаганню митрополита Левицького*) щоби в народних школах наука відбувала ся рускою мовою, бо Поляки все ще вважали себе одинокою управненою народністю і говорили, що Руси нема а руска мова є лише незначною відміною польскої, і є неспосібна до письменства.

3. Відродини рускої народности в Галичині.

Тимчасом виявило ся наглядно, що руска мова і народність спосібні до найвисшого розвитку і зросту. За прикладом братів своїх на Україні з виступом Котляревського, а також інших Славян, почали й галицькі Русини розвивати своє письменство в рускій мові народній, а перша гадка до сего діла зродила ся в львівській духовній семінарії. Маркіян Шашкевич з громадкою товаришів видає в 1837 р. першу книжку „Русалка Дністрова“ народною рускою мовою, починає з товаришами голосити проповіді в церкві рускою мовою, (доси майже всюди по церквах проповідувано по польски) і так перегодом в рускій мові, випертій під стріху сільських курних хат, починає розвивати ся народне письменство, руска народність відроджує ся до нового життя.

Але із смертю Маркіяна Шашкевича (1843 р.***) ослабла а відтак перервала ся та робота задля неприхильних політичних обставин тодішних, поки не надійшов памятний в історії 1848 рік, коли Русини знов віджили і набрали духа до нової роботи. Цісар Фердинанд надав 25 цвітня 1848 р. народам Австрії конституцію а 3 мая (після лат. календара 16 мая) зніс останки кріпацького підданства — панщину. В день перед знесенем панщини зібрали ся Русини у Львові а помянувши

*) Цісар Франц І. відновив митрополію руску у Львові 1807 а першим митрополитом був Ангелович, его наслідником Левицький.

**) Оцінюючи великі заслуги Шашкевича для відродин Галицької Руси, спроваджено его тлінні останки у величавім поході, на чолі котрого йшов митрополит Сильвестер Сембратович при великім здвизі народу з Новосілок до Львова і поховано на лпчаківській кладовищі.

першого просвітителя Галицької Русі М. Шашкевича, заснували товариство Головну Руску Раду для обо-

Маркіян Шашкевич.

рони прав руского народу, в котрій обняв провід тодішній єпископ (опісля митрополит) Григорій Яхимо-

Цісар Франц Йосиф I.

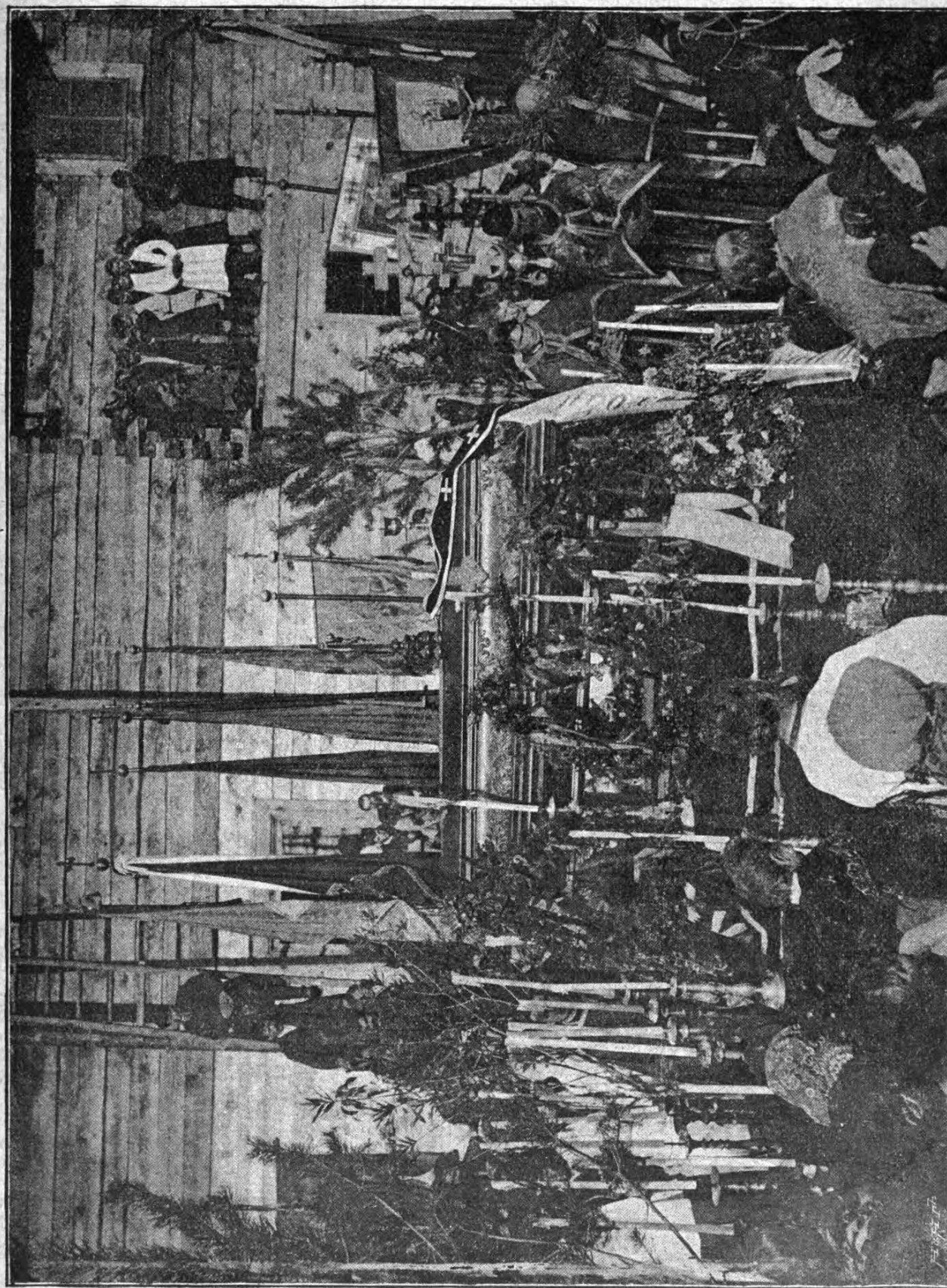
вич. Появилася тоді перша руска часопись „Зоря Галицька“ а осеню 1848 р. заходом поета Миколи Устияновича і Івана Борискевича з'їхалися у Львові рускі учені, щоби нарадити ся над розвитком рускої мови і руского письменства і заснували товариство Галицько-руська Матиця, котре мало видавати книжки для просвіти народу.

Обставини були для Русинів якийсь час прихильні, заведено в народних школах науку в рускій мові в чисто або переважно руских громадах, а також по гімназіях введено обовязкову науку рускої мови для всіх учеників у східній Галичині*). Для підготовлення професорів установлено в львівській університеті катедру рускої мови і письменства а сю катедру обняв товариш Шашкевича Яків Головацький. Довелося галицьким Русинам в 1848 і 1849 році зблизити ся з угорськими та буковинськими Русинами. а відтак і з Українцями, в театрі виставлювано переважно твори українських письменників Котляревського, Квітки-Основ'яненка та інших і так вирабляла ся помалу свідомість звязи і одноцільности українсько-руского народу, розбудився широкий, щиронародний рух всестороннього руского життя. Тим способом положено підвалини до тої народної роботи, котру дальше вели пізніші покоління, а нині на широкі вже розміри ведуть наші сучасники.

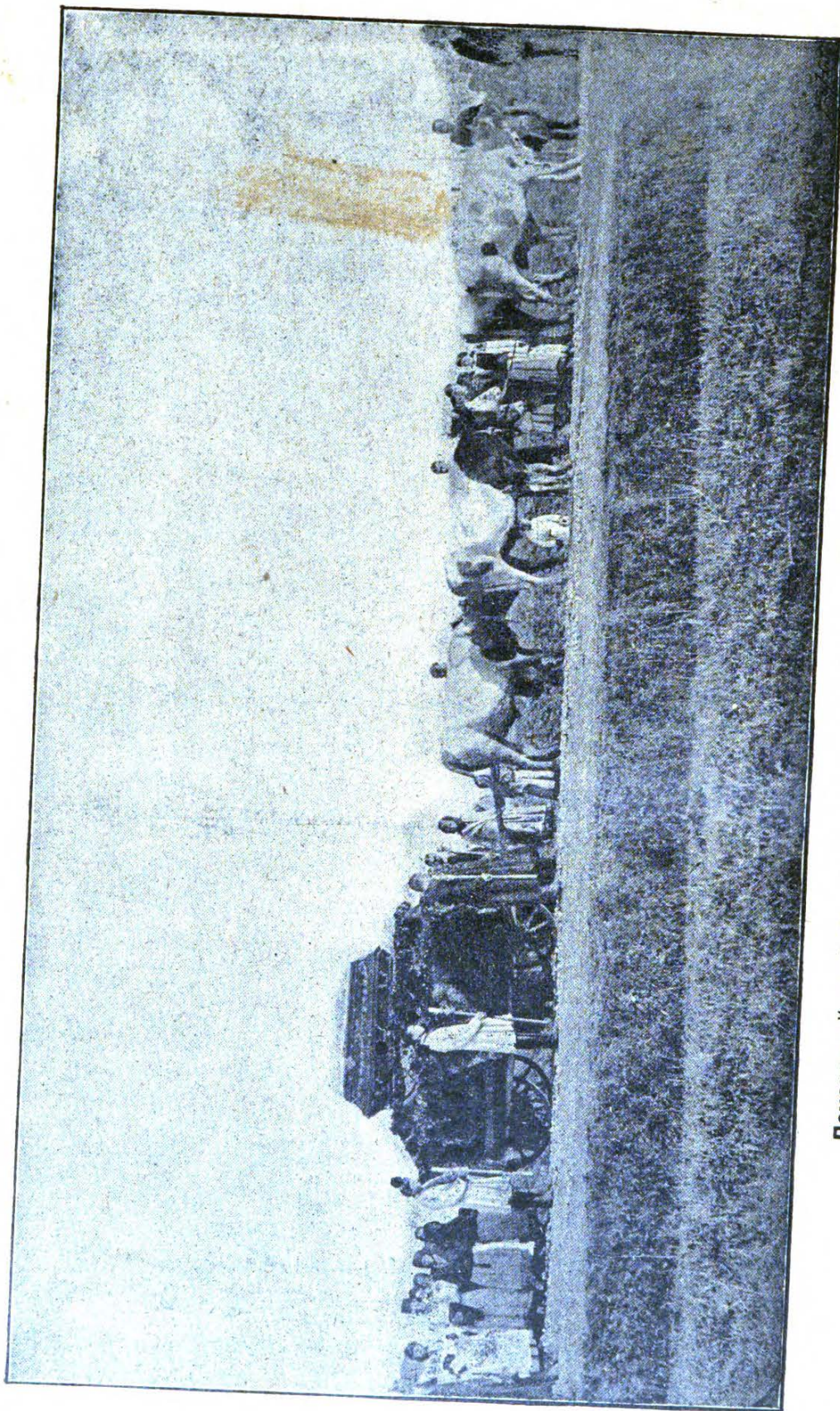
Зродила ся також гадка збудувати у Львові Народний Дім, на місци цісарем дарованого для Русинів погорілого університету і старого костела (де була перед тим уміщена університетська бібліотека), а сам цісар Франц Йосиф**) приїхав до Львова, щоби положити угольний камінь під будівлю рідної просвіти і предківського обряду, і тоді окружений рускими достойниками і численним народом промовив приязно: „Тут я між моїми Русинами“. В Народнім Домі, здвигненім від-

*) В 1857 р. знесено обовязкову науку рускої мови для всіх учеників, а полишено сей обовязок лише для руских учеників; від 1868 р. учать ся рускої мови лише ті з Русинів, що добровільно самі зголосять ся.

**) Цісар Франц Йосиф I. вступив на престіл по своїм стріку Фердинанді I. дня 2-го грудня 1848 р.

Панахида при домовині Шашкевича в Новосілках.

Похоронний похід з домовиною Шашкевичів з Новосілок до Львова,

так і жертвами всего руского народу і державними підмогами, мали плекати рідну мову руску, науку і письменство, там убога руска молодіж мала находити пристановище, щоби покінчити науки а відтак трудити ся для добра руского народу, народна пісня мала там гомоніти на виставах руского театру, а рускі письменники мали находити підмогу і заохоту до праці на ниві руского письменства і науки в хосен руского народу.

Одначе народна і просвітна робота Русинів, розпочата на так гарних і добрих основах в 1848 і в слідуючих роках, почала опісля наслідком знесеня конституції і неприхильних політичних відносин а також вчасти з власної вини самих Русинів марніти. Народнo-політичний рух завмирає, а деякі рускі учені і письменники покидають писати живою рускою мовою і заводять в своїх писанях мішанину церковщини з московщиною, котрої не розуміє добре ані Русин ані Москаль. Як перед тим найшли ся такі, що голосили: німа Руси, а деякі Русини для власної користи або із слабодушности відцурали ся своєї мови і народности та стали Поляками, так тепер знов за впливом професора московского університету Погодина, котрий кілька раз заїздив у Галичину і познакомив ся з рускими ученими Денисом Зубрицьким, Яковом Головацьким і іншими, почали сї учені називати руску мову простою, хлопскою а намагали ся писати змосковщеною мішаниною язиковою, або по німецьки та по польски. Они зовсім явно голосили, що не треба науки і просвіти для „простолюдина а досить молитвенника, катехізму і псалтирі“, в 1866 р. заявив Іван Наумович явно в часописи „Слово“, що галицькі Русини не є Русинами а Росіянами (Москалями), що се оден і той сам нарід. Тим способом вирекли ся они програми Русинів з 1848 р, в котрій признано самостійність і окремішність руского народу від польского і московского і згоджували ся в тім з деякими Поляками, котрі також голосили, що нема Русн, нема Русинів, нема руского народу!

Однак зерно кинене Маркіяном Шашкевичом на галицько-руську ниву не пропало марно, а та москвофільська робота, що дала почин до завзятої боротьби серед рускої

Степан Качала.

суспільності і нині ще не покінченої, не встигла запаморочити всеї рускої інтелігенції.

Мимо всяких перепон і трудностей головню молоді люди пішли слідом Маркіяна Шашкевича і жертвували свої труди для просвіти і добра руского народу, тим то і звали себе народовцями, а що переняли ся они також духом, який проявив ся в творах українських письменників, особливо Шевченка, тимто звать ся народовці також Українцями. До громади сих молодих народовців-Українців пристали із старших многозаслужений патриот Степан Качала*) і деякі інші і скупили ся коло львівського товариства „Руска Бесіда“, котре завело „Руский Народний Театр“**). Народовці заснували опісля товариство „Просвіта“, що видало сотки тисячів книжочок для науки і просвіти народу***), „Наукове Товариство ім. Шевченка, „Руске товариство педагогічне“ (для шкільних справ) і тим положили несхитні підвалини до розвитку рускої мови, письменства, науки і просвіти. Та крім того звернули Русини-народовці свою діяльність також на економічне поле а „Народна Торговля“, товариство обезпечень „Дністер“, „Красвий Союз Кредитовий“, товариство жіночих робіт „Труд“, сотки щадничих і позичкових спілок і злучених з ними народних читалень, стають певним доказом, що народна робота і культурний розвиток руского народу з кождим роком поступає вперед. А в підмогу сему культурному розвитку йдуть численні народні школи рускі, чотири рускі гімназії і деякі рускі катедри на львівськім університеті, між котрими заснована цісарскою постановою руска катедра історії (1894 р.), побіч двох

*) Підчас закладин угольного каменя під теперішню семінарию духовну у Львові (1887 р.) архикнязь Рудольф сказав сі памятні слова і закінчив свою промову: „Кличу до вас, у вашій мові, руский нарід найжиге многі літа“ і підписав своє імя на фондацийній грамоті по руски. Тим зазначив своє признание для руского народу, рускої мови і письма.

**) В сім році почали Русини-народовці ставити у Львові величавий будинок для Руского народного театру.

***), Підчас побуту у Львові в 1880 р. цісар Франц Йосиф, дізнавши ся про діяльність „Просвіти“, висловив ся: „Се товариство є вельми хо-сенне“ і сим заявив своє найвисше признание.

Юрий Федькович.

катедр рускої мови і письменства, в огнищем, яке освічує нашу минувшину і кладе кріпкі підвалини до народного освідомлення Русинів. В тім маємо не лише доказ, що руска мова в спосібна до найвисшого розвитку і строгої науки, але й надію, що і Русини діждуть ся перегадом свого університету і що не марні се слова, висказані архикнязем Рудольфом: „Русини се старинний нарід культурний“.

4. Буковинська Русь під владою Австрії.

Буковина була здавна чисторуским краєм і вже в 12-ім столітю за кн. Ярослава Осмомисла wraz із Молдавією належала до Галицького князівства, що сягало по усте Дунаю і Чорноморє. В половині 13-го столітя попала під татарске ярмо а в 100 лїт опісля найшли на Буковину Волохи (Румуни) із Семиграду і оснували тут окрему державу. Руске населенє так значно числом перемагало Волохів, що родина молдавских господарів зрущила ся а в їх столиці Сучаві панувала руска мова, урядові письма списувано рускою мовою, так що Молдавске господарство ще до половини 17-го столітя мало чисто руский характер.

Молдавію (Волощину) король Ягайло підчинив під владу Польщі а з початком 16-го столітя молдавскі господарі (так звали ся тамошні князі) признали своїм зверхником турецького султана. Відорвана від цілости руского народу, коротала Буковина цілими столітями своє житє під ярмом турецьких грабежників а нищена всякими ордами, попала у велику нужду та темноту, хоч земля там була богата й родюча. Вкупі з нуждою налягла і духова темнота сей край так щедро природою випосажений, а нарід проживав в півдикім майже стані. Не було там анї одної школи а навіть діти бояр ледви вмїли читати й писати.

Аж в 1775 р. блиснув промінь надії на красшу долю, коли Туреччина відступила Буковину Австрії, а цісарева Марія Тереса утворила із сего краю окреме воєводство. Під владою Австрії поліпшила ся передовсім

доля мужиків, що робили панщину, а тепер почули ся людьми. Але культурно не могли буковинські Русини зразу й по злуці з Австрією двигнути ся, хоч цісар Йосиф II. велів усюди закладати народні школи. Австрійська влада думала тоді, що на Буковині нема Русинів, а всіх уважала Волохами, бо буковинські Русини були так само як і Волохи православними. Народні школи мали ширити німецьку мову а притім не занедбувати волоскої, отже не принесли сі школи хісна рускому народови.

В 1785 р. злучено Буковину з Галичиною в оден край (аж до 1848 р.), але й тоді справа народної просьвіти по школах не поправила ся, бо ніхто там не думав про науку рускої мови. Тай висші школи засновані відтак на Буковині не причинили ся нічим до розбудження руского народного життя. Справдешній соняшний промінь засіяв на Буковині аж тоді, коли зпосеред самого народу вийшов (1861 р.) Федькович, що виніс зпід сільської стріхи серце повне любови для незрячих братів, пізнав їх кривди і недолю і за прикладом Котляревского та Шашкевича живою мовою в своїх піснях і повістях промовив до народу і так пробудив народну свідомість серед буковинських Русинів, положив підвалини до нового життя. Заснована в Чернівцях „Руска Бесіда“, опісля „Народний Дім“ з бурсою для убогих учеників і інші народні товариства почали дбати про долю занапащеного люду, доводити вго до свідомости і просьвіти і тим охоронюють перед зволощенем, а хоч нераз доводить ся буковинським Русинам вести тяжку боротьбу, всеж таки треба признати, що розвиток Русинів поступає там вперед і можна сподівати ся, що они добють ся повної рівноправности.

5. Занепад руского народу в Угорщині.

Предки нинішних угорских Русинів*) поселили ся в Угорщині в дуже давних часах. Вправді угорскі літо-

* Русинів в Угорщині числять до 450 тисяч і они заселяють головно північно-східну сторону краю.

Дім Просьвіти у Львові.

писи згадують про угорських Русинів аж в 11-ім століттю, але початки рускої колонізації на Угорщині треба класти на часи загального розвитку рускої колонізації на захід і полудне десь на 6-те до 8-го столітя. Спершу відносили ся Мадяри приязно до тамошних Русинів, але з 16-им століттем погіршила ся доля руского народу в Угорщині. Аж коли цїсарева Марія Тереса прилучила Галичину до Австрії, подано пільги також угорским Русинам, засновувано народні школи, в котрих подавано науку рускою мовою і так по селах ширила ся просьвіта в рідній мові, коли тимчасом по містах запанувала всюди мадярщина. В першій половині 19-го столітя рускі владики в Мункачеві дбали про те, щоби молоді люди приспособлювали ся до стану духовного в рускій мові і намагали ся також між свїтскими Русинами будити народну свідомість. Особливо Олександр Духнович, крилошанин в Пряшеві (умер 1865 р.), дбав щиро про народну просьвіту угорських Русинів в рідній мові.

Одначе й поміж угорскими Русинами найшли ся також такі проводирі, як покійний уже Адольф Добрянський, що почали в дуї московского професора Потодина голосити народну єдність Русинів з Москалями. Намагали ся они також говорити та писати змосковщеною язиковою мішаниною і впровадили також в книжках для народних шкіл сю змосковщену мішанину, незрозумілу зовсім для руских дітей. Їм здавало ся, що тим способом руский нарід в Угорщині перейме ся скоро чужою просьвітою і стане думати і говорити по московски. Наука подавана в народних школах такою незрозумілою руским дітям змосковщеною мішаниною не могла принести ніякої користі, просьвіта через те занепала а руский нарід в Угорщині, лишений просьвіти в рідній, зрозумілій єму мові, втратив перегадом також народну свідомість, не знаючи чи він Русин, чи Словак, чи Мадяр. Та й угорський уряд став неприхильно дивити ся на ті змаганя, що мали довести до змосковщення угорських Русинів, і почав змагати до того, щоби Русини радше змадярщили ся. І дійсно чимало руских священиків, урядників та учителів пристало до Мадярів. Тільки в останних роках переконав ся також угорський уряд, що руске

населенє можна двигнути із занепаду морального й материяльного лише просвїтою подаваною в рідній, зрозумілій єму мові. Тимто і теперішні книжки для народних шкіл уложені тамошньою угорско-рускою мовою, зрозумілою для селян. При всім тім однак змаганє до змідярщеня Русинів не устало, а значна часть вини спадає на тамошню інтелігенцію, що затратила народну свідомість, не дає проводу народови і не тямить сего, що лише рідна, всім зрозуміла мова і розбудженє народної свідомости в широких верствах зможе двигнути угорских Русинів з дотеперішнього занепаду і охоронити їх від винародовленя.

У. Русини в Америці.

В останних десятках минушого (19-го) столїтя проявило ся серед нашого селянства на Угорщині а відтак в Галичині і Буковині нечуване доси змаганє, глядіти собі красшої долі — за незнаємим морем. Хоч українсько-руський нарід споконвіку так горячо привязаний до своєї рідної землі, до батьківщини, тисячі кидали свій рідний край і пускали ся в далекі заморскі сторони, до Америки, щоби заробити на хлїб насущний, поліпшити свою долю. В ріднім краю ставало нашому народови щораз тіснійше і труднійше. Населенє зростало числом, господарства дробили ся, землі не прибувало, а зарібків було мало, податки росли, економічна нужда заглядала щораз більше під сільску стріху, а також і невідрадні політичні відносини викликували невдоволенє в широких верствах руского населеня, доводили єго нераз до розпуки. „Хоч гірше, аби інше“, говорили люди, і пускали ся в свїт, за очи, глядіти красшої долі. Перші рускі переселенці прибули до Америки ще перед 1870 роком з Угорщини і поселили ся в З'єдинених Державах північної Америки малими осадами. Від 1875 р. почало ся вже громадне

переселюванє наших людей з Угорщини, з Галичини а відтак і з Буковини а рускі переселенці розсипали ся по ріжних краях З'єдинених Держав, відірвані від усього, що було їм рідне а головно від своєї церкви і прожи-вали там цілу десятву літ майже дико, поки переселенці з Галичини не постарали ся спровадити свого сьвященика із старого краю, о. Івана Волянського. Він по-ложив там перші підвалини до церковної, народної, про-світної і економічної організації американських Русинів. Але і в Новім Сьвіті стрітили ся Русини з труд-ностями і перепонами в уладженю своїх відносин, а рускі сьвященики дізнавали чимало пакости від латинського духовенства. І до нині ті відносини не уладжені, тим то зовсім оправдане домаганє американських Русинів, щоби для Рускої Церкви в Америці утворено окреме ру-ске єпископство.

В північній Америці поселені Русини окрім З'єди-нених Держав головно в Канаді, а пізнійше звернули ся рускі переселенці також до Бразилії і Парани, заманю-вані еміграційними агентами. Підсею в південній Аме-риці некористне для наших людей, страшно горяче і вохке та нездорове, а до того і державний розлад в тих краях, небезпечність житя і публичного спокою доводить там наших людей до великої нераз нужди і біди, а так само недостача відповідної організації церковної і на-родної наражує тамошних Русинів на затрату своєї віри і народности. Тимто особливо рускі сьвященики і сьвітска інтелігенция в Америці повинні з підмогою Русинів із Старого Сьвіта змагати до такої організації і подбати про руских переселенців, яких в Новім Сьвіті числять на 500 тисяч, щоби они не затратили своєї віри і народности

З М І С Т.

	Стор.
Вступне слово	3
Руский край і нарід	6
I. Русь під владою князів	8—28
1. Початок рускої держави. Перші рускі князі	8
2. Сьв. Володимир. Християнство на Русі	10
3. Русь поділена на уділи. Ярослав Мудрий	12
4. Княжі усобиці і Володимир Мономах	15
5. Занепад Києва. Початок великого князівства Московского	17
6. Почин окремого князівства Галицького	18
7. Другий напад Татар. Данило король Русі	19
8. Князь Лев і затрата самостійности Галицької Русі	23
9. Устрій і жите в стародавній Русі за князів	25
II. Русь під владою Литви, Польщі й Угорщини	29—50
1. Почини Литовської держави. Зрущенє Литви	29
2. Спір Литви з Польшею про спадщину Галицько-володимирского князівства. Галицька Русь переходить під владу польского короля Казимира та Угрів	31
3. Ягайло вел. князь литовский Злука Литви з Польщею. Галицька Русь переходить під постійну владу Польщі	34
4. Злука Литви з Польщею в Люблинській унії	37
5. Наслідки Люблинської унії для Русі	38
6. Змаганя до просвітних і релігійних відродин	40
7. Церковна унія Берестейска	43
8. Петро Могила і Київска Академія	48
III. Боротьба козаччини і руского народу за самостійність України-Руси	50—99
1. Почини козаччини	50
2. Запорожска Січ	53
3. Почини боротьби козаччини з Польщею	59

	Стор.
4. Петро Конашевич Сагайдачний	64
5. Нові ворохобні козацкі	67
6. Гетьман Зиновій Богдан Хмельницький	69
7. Дальша війна, облога Збаража, бій під Зборовом	72
8. Бій під Берестечком. Білоцерківський мир	74
9. Руїна	76
10. Гетьмановане Івана Мазепи	82
11. Обмежене самоуправи на Україні	86
12. Внутрішній лад на Україні за козащини	89
13. Гайдамаччина і коліївщина	95
IV. Українсько-руський нарід під владою Австрії і Росії	99—120
1. Україна під владою Росії	100
2. Галицка Русь під владою Габсбургів	105
3. Відродини рускої народности в Галичині	107
4. Буковинська Русь під владою Австрії	116
5. Занепад руского народу в Угорщині	117
V. Русини в Америці	120—121

С п и с і л ю с т р а ц и й.

1. Сьвята Ольга і сьв. Володимир	9
2. Памятник сьв. Володимира в Києві	11
3. Соборна церква сьв. Софії в Києві	13
4. Князь Ярослав Мудрий	14
5. Домовина Ярослава Мудрого	15
6. Князь Володимир Мономах	16
7. Князь Данило, король Руси	22
8. Королівський вінець Данила	22
9. Князь Лев	24
10. Преподобний Нестор, руский літописець	26
11. Домовина Нестора в київских печерах	27
12. Князь Константин Острогский	41
13. Заведене фондації кн. Конст. Острогского в Тарнополі	42
14. Вид Києва з Богоявленсько-братским монастирем	44
15. Київський митрополит Рутський	46
16. Мелетий Смотрицкий	47
17. Київський митрополит Петро Могила	49

	Стор.
18. Дніпрові пороги	52
19. Козацка чайка і галера	54
20. Запорозька Січ	55
21. Козацкий табір	57
22. Матір Божа з Запорозжцями, що молять ся	58
23. Зимовик Запорозжця	60
24. Знамена козацкі	62
25. Петро Конашевич Сагайдачний	65
26. Гетьман Зиновій Богдан Хмельницький	70
27. Хмельницький по Зборівським бою	73
28. Гетьман Іван Виговський	78
29. Гетьман Петро Дорошенко	80
30. Гетьман Іван Мазепа	83
31. Наказний гетьман Павло Полуботок	88
32. Сидячий Запорозжець	92
33. Одежа Запорозжця	93
34. Торбан	94
35. Іван Котляревський	102
36. Пам'ятник Котляревського в Полтаві	103
37. Тарас Шевченко	104
38. Маркіян Шашкевич	108
39. Цісар Франц Йосиф I	109
40. Панахида при домовині Шашкевича в Новосілках	111
41. Похоронний похід з домовиною Шашкевича з Новосілок до Львова	112
42. Степан Качала	114
43. Юрій Федькович	116
44. Дім Просвіти у Львові	119
Карта України-Руси і сусідних держав.	

Поправки похибок.

Сторона 81. рядок 6 з гори замість козаччини має бути козацтва
 » 86. » 19 » » » переселили » » переселили ся

Братя Селяни і Міщани!

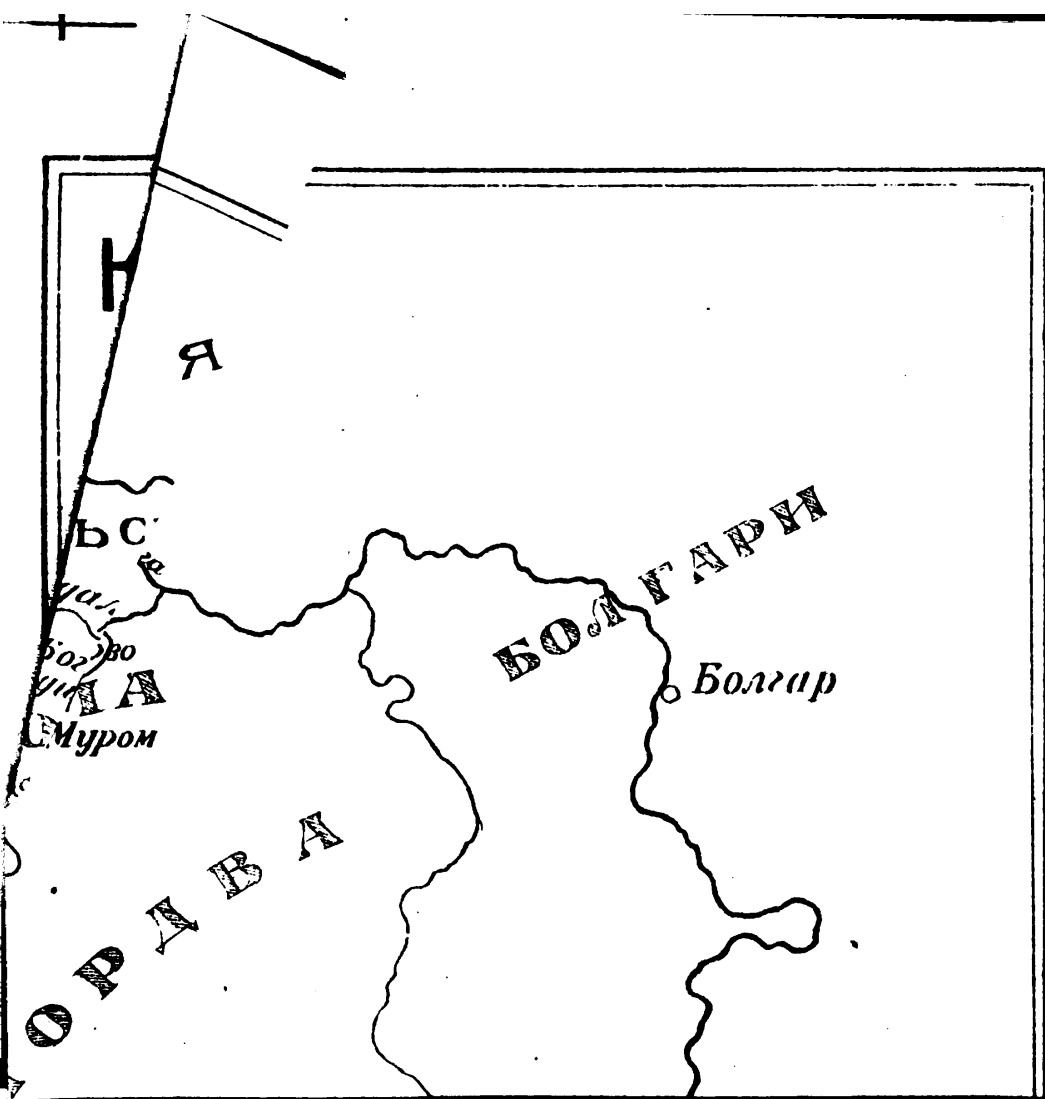
Не від нині кличемо до Вас: *Посилайте Ваших дітей до шкіл!*

І частина з поміж Вас, Братя Селяни та Міщани, послухала нашого голосу, але друга, значно більша часть приговорює собі: „Мій дід, тато і я був господарем, то нехай і мої діти будуть хліборобами“. А ми відповімо на се:

„За мало в Вас, Братя, землі, щоби кожде з Ваших дітей могло з неї достатно жити. Тому добувайте для них в инший спосіб хліба! *Посилайте дітей до гімназій, учительських семінарій, реальних, промислових або господарських шкіл.* Школа подасть їм достатний хліб в руки, певно, не раз красший, якби добула собі єго Ваша дитина працею на рілі. Для бідних, селянських і міщанських

дітей стоять по містях отвором *бурси*, де за малий гріш, або й безплатно дістане дитина приміщенє. Де бурси переповнені, або де їх нема, там гуртуйте ся самі і *закладайте селяньскі бурси*, де малим коштом найде дитина таку саму здорову поживу, яку мала в дома. *Щобіч господарів треба нам сьвященників, професорів висших шкіл, урядників, учителів, інжінєрів, будівничих, купців, та добрих, поступових ремісників.* Будемо їх мати подостатком, *то станемо народом*, з яким сьвіт буде мусів числити ся!! Тому посилайте Ваших дітей до шкіл, *а добудете і для них і для Руси красшої долі!*“

Від Головного Віділу Товариства „Просьвіта“
у Львові.

Generated on 2017-01-09 17:49 GMT / http://hdl.handle.net/2027/pst.000024061780
Public Domain in the United States; Google-digitized / http://www.hathitrust.org/access_use#pd-us-google